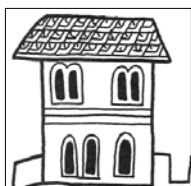

Újpesti

Helytörténeti
Értesítő

2013. március
XX. évfolyam 1. szám

Egy ellenséges nyugati rádióadó pánikot keltve elterjesztette, hogy valami baj lesz a forinttal. A hír hallatán az emberek megrohanták a Diadal Áruházat, és felvásárolták a teljes árukészleteket. A mulatságos helyzetekben bővelkedő zenés film hősei az 1950-es évek hétköznapi emberei, a nagyáruház dolgozói.

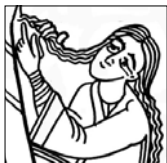
Évtizedeken keresztül tartotta magát a legenda, hogy Gertler Viktor rendező Újpesten forgatta a Kerekes János operettjéből készült Állami áruház című sikerfilmet. Mára azonban kiderült, hogy a felvételek többsége az Úttörő Áruházban készült. „Állami” volt az is, ahogyan az 1949-ben alakult Állami Áruházak Nemzeti Vállalat 12 másik saját egysége is, ame-

lyeket mind önálló néven (Lottó, Otthon, Verseny stb.) ismert a vásárlóközönség. Ám a 13 közül csupán egy akadt, amelyet még a rendszerváltás után is „Állami”-ként emlegettek a helybeliek: az újpesti áruház. Később hivatalosan is megkapta az Újpesti „vezetéknevet”, de hívták Centrum, majd Skála Áruháznak is. Sorsa a viccbéli bácsiéra hasonlít, aki Magyarországon született, Csehszlovákiában járt iskolába, a Szovjetunióban alapított családot és Ukrajnában kapja a nyugdíját, pedig egész életében ki sem mozdult Munkácsról.

Az „Állami” tavaly volt hatvan éves. Nem őrzi már Rákos Pál egyedi tervezésű, szép bútorait, és ennyi év alatt a lépcsőt sem cserélték mozgólépcsőre a tulajdonosok. Kicsit szocreál, kicsit retro, de a miénk. □ *Rojkó Annamária*

Az Állami Áruház sajtója

„Szombat délután adták át rendeltetésének a IV. kerület új gyönyörű áruházát. Az áruház ünnepélyes megnyitóján Gondos István elvtárs, a belkereskedelmi miniszter első helyettese mondott beszédet. Elmondotta, hogy az újpesti dolgozók kérésére iktatták be a felemelt ötéves terv keretébe ennek a gyönyörű, korszerű áruháznak a felépítését. Az újpesti Állami Áruház országunk legkorszerűbb, legszebb áruháza. Az áruház személyzetét már a megnyitás előtt szakoktatásban részesítették, minden szempontból felkészültek a szocialista kereskedelem terén rájuk váró feladatok elvégzésére.” (Népszava, 1952. október 12.)

„1952. október 11-én megnyílt a gyönyörű, palotának is beillő, új Állami Áruház. Leírni a kétemeletes, oszlopos, korszerű épületet, annak berendezését nehéz lenne. Mintegy 12 millió forintba került s az ország legszebb, legkorszerűbb áruháza. (Ezt egyébként büszkén emlegetik most már az újpestiek is.) Belterülete 4247 négyzetméter. Kereskedelem technikai felszerelése is a legjobb az országban. Textilárutól a hangszerekig és a könyvekig, játékoktól a szép bútorokig minden megtalálható itt. A földszint egyik sarkában kedvesen berendezett dohányzó, falatozó. [...] Amikor az áruház felépült, új volt, szép volt, de még idegen volt. A lakók megszokták, hogy „nagyvásárlásokra”, egy-egy ünnep előtt, vagy fizetés után a pesti áruházakba mentek. Még bizalmatlanok voltak az újjal szemben. Az áruház dolgozói elhatározták, hogy megszerettetik az áruházat. Hogyan? Olyan kirakatokat készítettek, amelyek vetekszenek bármelyik belső kerületi bolt kirakataival. Gazdag választékot igyekeztek teremteni, hogy a legigényesebb vevőt is kielégítsék. S olyan kedvesek, udvariasak igyekeztek lenni a vásárlókhöz, hogy azok elégedetten távozzanak.” (Szabad Nép, 1955. január 5.)

„Az Újpesti Áruház igen olcsó és divatos női-, férfi- és gyermekruházati cikkekkel készült fel a nyári szezonra. Nemcsak változatoságban, hanem mennyiségben is ki tudja elégíteni az áruház a vásárlók igényeit. Női

nyári mosóruha már 90 forinttól, mosóblúz 50 forinttól kapható. Nyári ruhákból 10-20 darabos szériákat is készítettünk. [...] A gyermekekről és a férfiakról sem feledkeztünk meg. Modern szabású fiú és leányka ruhák készülnek szintén kis szériában és nagy választékban. A bébi ruhák 42 forinttól, a leányka ruhák 50 forinttól és a bakfis ruhák 80 forinttól kaphatók. Férfi vászon öltöny 380 forinttól, férfi vászon pantalló 138 forinttól, férfi ballon sportnadrág 90,30 forinttól kapható. [...] Május 15-én az áruház földszintjén megnyitjuk strandosztályunkat, ahol egy- és kétrészes fürdőruhákat, s minden más szükséges strandcikket beszerezhetnek majd a vásárlók. Mint ismeretes a részletakciót kiterjesztették a mosógépekre, a Panni és Berva robogókra, valamint a varrógépekre is. E cikkekből is megfelelő árukészlettel várjuk vásárlóinkat.” (Újpest, 1959. május 1.)

„Érdeemes felfigyelnünk az Állami Áruházban alkalmazott új módszerekre. Igen jól bevált pl. a gyorskiszolgálás bevezetése, mely szerint a vásárló a megvásárolt árut az eladónál fizeti ki és ott is kapja meg. Ugyanilyen hasznos módszer a női és férfi félkészruhák árusítása. Ezeket a félkészruhákat a vevő alakjához igazítva, az áruház állítja össze. Hasonló nagy sikerrel alkalmazzák a földszinten bevezetett önkiszolgáló rendszert. Itt az árucikkeket a vásárlók előtti pultokon helyezik el, ahonnan csak ki kell venni a kiválasztott árut és az eladónál kifizetni. Nem kell tehát a vevőknek háromszor is sorba állniok – a vásárlásnál, a pénztárnál és az árukiadónál – mert egy helyen egy időben intézhetik el vásárlásaikat.” (Újpest, 1959. október)

„Az Újpesti Állami Áruház az elmúlt időszakban végzett jó munkája jutalmául ismét elnyerte a „Kiváló Vállalat” megtisztelő kitüntetést.” (Újpest, 1961. május)

„Az Újpesti Állami Áruház az elmúlt évekhez hasonlóan 2 ajándékfüzettel és egy piros-kék ceruzával köszönti az I. osztályos újpesti tanulókat, valamint a XIII. kerületi Rákospatakig eső lakóterület I. osztályosait.” (Újpest, 1961. augusztus)

(Összeállította: Szöllősy Marianne)

Az Újpesti Helytörténeti
Alapítvány lapja

Alapító szerkesztő:
KADLECOVITS GÉZA

A szerkesztőbizottság elnöke:
HIRMANN LÁSZLÓ

A szerkesztőbizottság
tisztelbeli elnöke:
DR. SIPOS LAJOS

A szerkesztőbizottság tagjai:
DR. HOLLÓSI ANTAL
DR. KÓRÓS ANDRÁS
ROJKÓ ANNAMÁRIA

Szerkesztő:
ROJKÓ ANNAMÁRIA

Munkatársak:
IVÁNYI JÁNOS
KÓRÓS ANIKÓ
KRIZSÁN SÁNDOR
DR. SALLAI JÁNOS
SZÖLLŐSY MARIANNE

Számunk szerzői:
BARTA FLÓRA *egyetemi hallgató*
HIRMANN LÁSZLÓ *tanár*
gimnázium-igazgató
IVÁNYI JÁNOS *okleveles építőmérnök*
KADLECOVITS GÉZA *helytörténet-
kutató*
DR. KRISKA GYÖRGY *egyetemi*
adjunktus, tudományos főmunkatárs
(ELTE, MTA ÖK Duna-kutató
Intézet)
KRIZSÁN SÁNDOR *gyűjteménykezelő*
OZSVÁTH KÁLMÁN *a Pázmány*
Péter Katolikus Egyetem Doktori
Iskolájának hallgatója,
újpesti önkormányzati képviselő
ROJKÓ ANNAMÁRIA *újságíró,*
szerkesztő
SZÖLLŐSY MARIANNE *helytörténeti-*
gyűjtemény-vezető
TÓTH GYULA *tanító, költő*

Kiadja:
Újpest Önkormányzata
Műszaki szerkesztő:
GELLÉRT KATALIN
Nyomdai kivitelezés:
SPÁCIUM BT.
Felelős vezető: KOÓS GÁBOR

Újpesti

Helytörténeti
Értesítő

2013. március
XX. évfolyam 1. szám

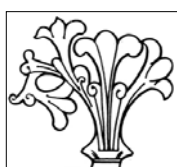

Az Állami Árubáz (részlet)

-
- 1 ROJKÓ ANNAMÁRIA *Megkopott gyöngyszem*
-
- Múltidéző**
- 2 *Az Állami Árubáz sajtója*
Összeállította SZÖLLŐSY MARIANNE
-
- Tanulmány**
- 4 KADLECOVITS GÉZA *Az Egyesült Izzólámpa és*
Villamossági Rt. művelődési intézményeinek sorsa
a 20. században
-
- Közlemények**
- 6 KRIZSÁN SÁNDOR *Újpest iparvágányai (1896-1914),*
1. rész
- 10 OZSVÁTH KÁLMÁN *Sándor István vértanú*
szalézi szerzetes élete
- 14 KADLECOVITS GÉZA *Élet és irodalom Babits Mihály*
Kártyavár című regényében
- 19 IVÁNYI JÁNOS *Az Újpesti (Állami) Árubáz*
- 22 ROJKÓ ANNAMÁRIA *Ostyás műhely a Mátyás téren*
- 23 BARTA FLÓRA *Tóth Gyula*
- 23 TÓTH GYULA *Állami árubáz*
- 24 DR. KRISKA GYÖRGY *Rügyfakadás az újpesti kertekben*
és parkokban
-
- Híres újpestiek**
- 26 HIRMANN LÁSZLÓ *Pohl Sándor*
-
- Interjú**
- 29 SZÖLLŐSY MARIANNE *Az empátia volt a vezérelve*
-
- 32 **Helytörténeti hírek**
-

KADLECOVITS GÉZA

Az Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt. művelődési intézményeinek sorsa a 20. században

Újpest több mint 170 éves történetében fontos szerepet játszottak a közművelődést szolgáló spontán szerveződések és létesítmények. Az első ilyen kezdeményezés 1860-ban az Újpesti Olvasókör volt. Az intézmények megszervezésében és működtetésében döntő szerepet játszottak az egyházak, szakmai csoportosulások (szakszervezetek), és anyagi segítséget biztosító jól működő iparvállalatok.

Az 1896-ban alakult Egyesült Villamossági Rt. (1906-tól Egyesült Izzólámpa és Villamossági Rt.) alaposan kivette részét a település kulturális és sportéletéből. 1900-tól – amikor a cég Újpestre költözött – a gyár vezetősége közvetlenül is megtapasztalhatta Újpest viharos gyorsaságú fejlődését, aminek következtében Újpest 1907-ben rendezett tanácsú város lett. Maga a termék is, aminek a gyártására a cég létrejött, egy műszaki újdonság volt. Thomas A. Edison amerikai feltaláló kidolgozta a szénzálás izzólámpát, ami forradalmasította a gyors fejlődést igénylő világítástechnikát. Korszerű termék gyártásához azonban nem elég a megfelelő gépi háttér, nagyon fontos a termelő ember, annak tudása és elkötelezettsége. Érthető, hogy számos szak-

mában (üvegfúvó, szerszámkészítő stb.) külföldről alkalmaztak szakmunkásokat, de előfordult, hogy tehetséges mérnököt is külföldről szerződtettek.

Ez a körülmény kultúrák keveredését jelentette, a külföldről érkező családoknak minőségi lakás, iskola, sportolási lehetőség kellett. Egy, a birtokunkban megtalálható német nyelvű levélben a váci püspököt kéri, hogy vasárnaponként legyen németnyelvű mise. A többségben lévő magyar alkalmazottak is magasan kvalifikált szakmunkások voltak, a műszaki vezetők többsége magyar volt. A gyár Újpestre telepítését követően mindössze három esztendő telt el, amikor megalakult a Dal- és Önképzőkör, ezen belül a Férfi Dalárda. Talán nem tévedek, amikor azt állítom, hogy Magyarországon ma egyedüli kulturális csoport, ami 1903 óta csaknem folyamatosan működik, és a nagy zenetudós személyes engedélyével Tungsram Kodály Zoltán Férfikar néven arat sikereket.

1911-ben a gyár dolgozóinak kezdeményezésére létrejött az AMPERE Sport Egylet, ami zártkörű, tehát csak az alkalmazottak és családtagjaik részére biztosított úszásban, evezésben, teniszben és túrázásban sportolási lehetőséget. Az AMPERE S. E. megszűnésére 1947-ben került sor.

A komolyzenét művelő és szerető izzósok részvételével 1922-ben megalakult a Tungsram Szimfonikus Zenekar, ami – háborús okok miatt – 1940-ben szűnik meg. Az Amatőr Színjátszó Csoport 1925-től országos ismertségre tett szert. 1927-ben jelentős fordulat állt be: megépült és átadják a Kultúrház néven ismertté vált kulturális központot. Az épület emeletén kapott helyet egy fedett teniszcsarnok, az alsó szinten nagyméretű színházterem, ahol nappal étkezés, a beépített színpadon este színvonalas előadá-

A Tungsram Kodály Zoltán Férfikara

sok, hangversenyek kerültek bemutatásra. Az épületben kapott helyet a több ezer kötetes könyvtár, ami a dolgozók rendelkezésére állt. Az épület ma is működik a könyvtár kivételével. A színpad lebontása az amatőr színjátszás végét jelentette.

1935-ben a Római-parton nagyméretű telket vásárolt a cég, amit üdülőtelepként használatba adott a gyár a szakszervezeti bizottságnak. Itt lakósátrak és egy csónakház szolgált a pihenést. Ezzel a létesítménnyel kívánták létrehozni az 1937-ben kiépített Tungstram Vízi sporttelep újpesti illetve római-parti bázisát. Sajnos néhány éve mindkét intézmény megszűnt.

A II. világháború súlyos csapást mért az Egyesült Izzóra. Kulturális létesítményei kiürültek, az alkalmazottak többsége bevonult katonának. A politikai változások alapvetően átalakították az üzemi kulturális és sportéletet. Az Izzóban 1951-ben megalakították a szakszervezeti és kultúrbizottságot, ugyanezen évben a Vasas Izzó Sportkört. A kultúrbizottság szervezte és ellenőrizte a gyári rendezvényeket, a nőnap, a május 1-jei felvonulások, az üzemi könyvtár működtetése, a november 7-ei programok szervezése egy kézbe került. A bizottság működéséhez szükséges pénzt a vállalat biztosította.

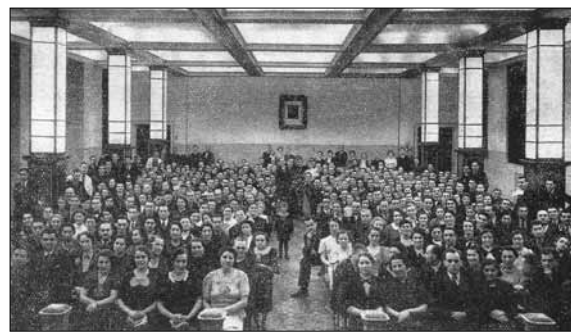
Az új „irányelveknek” megfelelően új formációk alakultak. Bevezették az MHK (Munkára, harcra kész) mozgalmat. A Magyar Honvédelmi Szövetség irányítása alatt kispuska-lövészet, motoros bajnokság, bűvárversenyek szerveződtek. 1952-től a Rádió Amatőr Klub kezdte meg működését. 1953-tól a Műszaki Könyvtár elsősorban a műszaki kutató és fejlesztő tevékenység szakmai hátterét biztosította.

A Tungstram Kultúrbáz

1957-től szervezeti átrendeződés történt. A frissen alakult KISZ átvette a szakszervezeti kultúrbizottságtól az ifjúsággal kapcsolatos feladatokat. 1970-ben ifjúsági klubot szerveznek, aminek fenntartását a vállalat, a működtetést a KISZ látta el. 1971-ben, amikor a vállalat alapításának 75. évfordulójára emlékeztek, szakemberekkel megírták a Tungstram történetét. Ettől az időponttól kezdődően csendben megkezdődik a kutatómunka, az írott és tárgyi emlékek gyűjtése. Nagy meglepetésre, rövid idő alatt számos értékes tárgy gyűlt össze, kezdve a szénszálás lámpáktól az egykor oly népszerű Tungstram farsangi bálók kellékéig. A vállalat vezetősége szintén nagy csendben felkarolta és támogatta a múltkutatót. Demeter Károly vezérigazgató 1984-ben létrehozta a Tungstram Gyártörténeti Bizottságot. Hétagú testület alakult e sorok írójának vezetésével. A cél és a feladat az volt, hogy 1986-ban esedékes egy gyári múzeum létrehozása és az alapítás 90. évfordulóján a legendás hírű Aschner Lipót egykori vezérigazgató emléktáblájának felavatása. Az ünnepség nagy sikerrel lezajlott. A Gyártörténeti Gyűjtemény megszületett, az Aschner-emléktábla a helyére került. Amikor az 1986-os megemlékezés-sorozat lezajlott, sokan csodálkoztak: miért a sietség, miért nem a 100. évfordulóra koncentrálunk? Akkor senki nem tudta megmagyarázni az okokat. A válasza 1990-ig várni kellett. Ekkor vált világossá: ez évtől új tulajdonosa lett a vállalatnak, és ki tudja, mit hoz a jövő?

Az elmúlt évtizedek eseményei bizonyítják, hogy az Egyesült Izzó nem csak a magyar ipartörténetnek, hanem a hazai kultúrtörténetnek is része lett. □

Ismeretterjesztő előadás az 1930-as években

Újpest iparvágányai (1896-1914), 1. rész

1896. január 12-én indult meg a Budapest-Újpest-Rákospalotai Villamos Közúti Vasút Rt. (BURV) első villamosvonalának forgalma a Váci úttól a Lehel utca–aluljáró–István utca–Károlyi utca–Baross utca útvonalon a megyeri kápolnáig (ma Jézus szíve templom). Március 15-ére a Fő (ma: Árpád) úton át egy kiágazás épült Rákospalota felé, június 27-ére pedig elkészült a Baross utcából az Arany (ma: Arany János) utcánál elkanyarodó, külön telken (utóbb

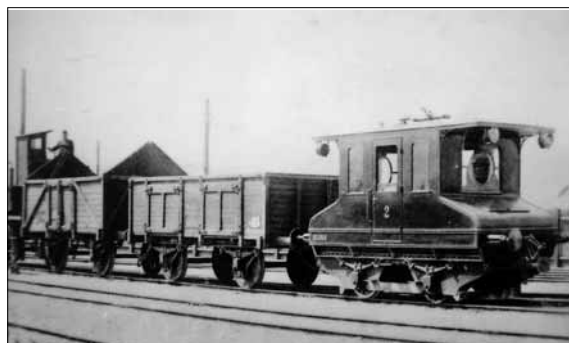
Arany köz) és a téli kikötő zártöltésén, a mai Zsilip utcán vezető pálya a Dunáig, ahol a mai Duna sor mentén észak felé kanyarodva a Wolfner (ma: Tímár) utcánál ért véget. E szakasz mellett helyezkedett el Újpest hajó kikötője. (Ma a Duna partja innen kb. 300-400 méternyire található, e terület az 1920-1940-es évek során töltődött fel.)

Ez az alaphálózat lehetőséget kínált Angyalföld vasútállomás és az újpesti hajó kikötő, valamint több helyi ipari vállalkozás közötti áruforgalom lebonyolítására. A kikötőhöz vezető 941 m hosszú vonal e célt szolgálta, ám amíg a teheráru-fuvarozás beindulása váratott magára, addig itt a hivatalos bejárás másnapjától, június 28-ától személyszállító kocsik jártak, egészen 1897. február 20-áig. A Duna partján lévő kikötő melletti kétvágányos pályaudvaron áruraktár, hídmérleg, állomási kút, felvételi épület, árnyékszék, szemétködör, gazdasági udvar, nyílt rakodó, valamint később egy fa várócsarnok is helyet kapott.

A BURV forgalmi telepe – a Villamtelep – az aluljáró újpesti oldalán feküdt, kezdetben a mainál keskenyebb területsávon. Déli végétől egy 441 m-es vágánykiágazás épült a MÁV Angyalföld vasútállomásához. Mivel napirenden volt a vasúti pályaudvar ötről tizenhárom vágányosra való átépítése, az 1896. július 16-án átadott sínpáron – felsővezeték híján – a

A BURV 1-es pályaszámú mozdonya a Villamtelepen 1896-ban és Debrecenben 203-asként 2010-ben (Fotó: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum és a szerző)

A BURV 2-es pályaszámú mozdonya MÁV teherkocsikkal (Fotó: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum)

teherszállítás indulását követően egyelőre csak a BURV e célra beszerzett „UJPEST” nevű közúti jellegű, úgynevezett tramway-típusú gőzmozdonya továbbított vagonokat. 1898. december 21-ére készült el a végleges formájában 280 m hosszú összekötő vasúti pálya, mely után a feleslegessé váló gőzmozdonyt 1906 körül eladták. Angyalföld vasútállomás területén áruraktár és hídmérleg épült. Tehermenetek a Villamtelepen át közlekedtek a vasútállomás és a villamosvonal között.

A cég Pest vármegye területén végzendő teherszállítására vonatkozó feltételeit a hatóság 1896. augusztus 14-én állapította meg. Felmérték, hol kell átalakítani a pályát tehervonatok akadálytalan közlekedéséhez, s megszabták, hogy személyforgalom üzemidején belül tehervonatok akkor járhatnak, ha köd vagy erős havazás nem akadályozza a távollátást. Egy mozdonnyal maximum 30 tonna, személyforgalom szünetelésének idején pedig maximum 45 tonna bruttó súlyt lehetett továbbítani. Kikötötték, hogy tehervonatoknak a személyszállító kocsik előtt kell halad-

niuk, ha pedig személykocsik mögé érnének, legalább 100 méteres távolságban le kell maradniuk. E napon több próbamenetet is tartottak részben saját, részben – üres majd rakott – MÁV teherkocsikból, részben pedig személy-pótkocsikból álló szerelvényekkel. Ezt követően indulhatott meg a BURV teherfuvarozása, amelyet – már említett gőzmozdonya mellett – két villamos üzemű mozdonya segítségével bonyolított le.

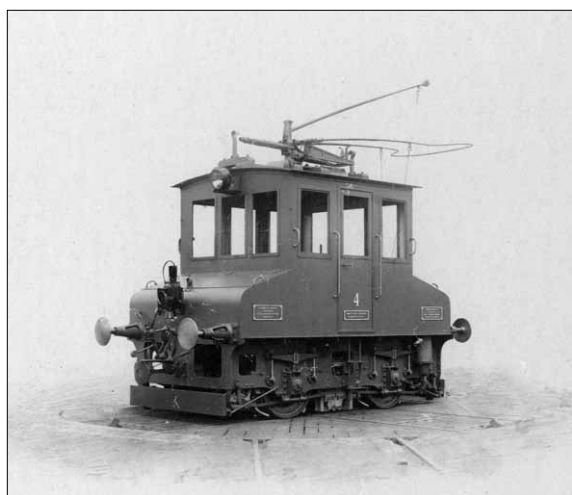
A Ganz és Társa Vasöntő és Gépgyárnál született a cég két első – 1 és 2 pályaszámú – mozdonya. (Érdekességként említjük meg, hogy az 1-es volt hazánk első közúti vasúti jellegű elektromos üzemű gépe. Jelenleg Debrecenben – jelentősen átépítve és üzemén kívül – közlekedéstörténeti értékét szem előtt tartva muzeális védetség alatt áll.) A BURV mozdonyai legfőképpen nagyvasúti vagonokat továbbítottak 1896 nyarának végétől. Még ebben az évben a társaság néhány gyárossal szerződést kötött, bár pontosan nem tudni, ekkor mely vállalkozások áruszállítását végezte, hiszen első iparvágánya csak 1899-ben készült el.

Az Egyedi Lajos-féle szeszyár iparvágány-hálózata (Budapest Főváros Levéltára)

Egyik legrégebbi újpesti iparvállalat, a Wolfner Gyula és Társa Bőr- Gyapjúmosó és Hadfelszerelési Gyára volt, amely a Váci út, Károlyi (István), Attila és József (ma: József Attila) utca által határolt tömb nagy részén foglalt helyet. 1898-tól a Magyar Királyi Honvédség Egyetlen Bőr-Hadfelszerelési Gyára néven működő üzem hazai szükségletek mellett exportra is termelt, és részben külföldről importált nyersanyagokat. Közel 1000 munkás dolgozott falai között, e szám az I. világháborúra megduplázódott. Váci út felőli 1886-tól lóvontatással üzemben tartott iparvágányát 1898 decemberében a villamosításakor nem építették újjá, pótlását a BURV Károlyi utcai vonalából kiágazó 670 m-es, gyártelepen belül egy teljes hurkot is leíró, s két csonkavágánnyal ellátott sín pár 1899. december 30-i üzembe helyezése oldotta meg. (Csak feltételezzük, hogy elkészültéig a személyforgalom éjszakai szünetében a Károlyi utcai nyílt vonalon álló tehervagonokba rakodhattak.)

Egyedi Lajos szeszgyára az Árpád út és a Löwy (ma: Aradi), mai Bocskai és Perc (ma: Temesvári) utcák által közrefogva helyezkedett el, főbejárata az Árpád út 27. (ma: 33. sz. telek) alatt volt. Nyers és denaturált szeszt, valamint élesztőt készített, s a szeszgyártás mellékterméke, a moslék felhasználására sertéshizlaldát tartott fenn. Iparvágánya eredetileg az újpest-rákospalotai lóvasút Árpád úti sín párjából ágazott a telepre, ezt a lóvonat 1896. évi villamosítása során átépítették. Talán

A BURV 4-es pályaszámú mozdonya (Fotó: Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum)

a nagyvasút közeli fekvése készítette a szeszgyár igazgatóságát arra, hogy a BURV-ot bízta meg teherfuvarozással. Külső István (ma: Pozsonyi) utcai vonalából az Ősz utcánál elkanyarodó, és a Bocskay utcában vezető új iparvágányt fektettek, mely a szeszgyáron belül több részleghez elágazott. A teljes hosszában 1370 méteres vágánycsoportot 1902. július 5-én helyezték üzembe.

Közvetlenül a Villamtelep mellett ágazott ki egy újabb sín pár az 1903-ban alapított Gyórfy Kornél-féle Érc- és Vasárugyár Erzsébet utca 2-4. szám alatti telepének a mai Pozsonyi utca felőli udvarára. 106 méteres hosszából csupán 16 m-nyi feküdt a gyár területén, rajta a BURV villamos mozdonyai 1903. december 7-étől mozgattak tehervagonokat. Tulajdonos- és profilváltást követően szükségtelemmé vált a vasúti kapcsolata, így az iparvágányt 1914 körül elbontották.

Az eddig számba vett áruszállító vágányok közvetlenül a BURV fővonalából ágaztak ki. Miután a cég 1901. január 21-én szerződést kötött a Budapestvidéki Villamos Közúti Vasúttal (BVKV), lehetővé vált, hogy az Arany közből a BVKV Váci úti vonalához északi irányban egy vágánykapcsolatot építsenek ki. E sín pár 1902. május 12-i elkészültét követően a BURV látta el a Váci úti ipari vállalkozások villamos vontatású teherszállítását. Kapacitásának bővítésére két új villamos mozdonyt vásárolt 1902-ben a Magyar Királyi Államvasutak Gépgyárától, melyek 3 és 4 pályaszámokon álltak forgalomba.

A fővárosból Újpestre költöző Egyesült Villamossági – 1906-tól Egyesült Izzólámpa és Villamossági – Rt. Váci út 61. (ma 77-79.) szám alatti új telephelyén 1901 végén indult

A Wolfner-bőrgyár udvara 1914-ben iparvágánnyal és egy nyitott teherkocsival

meg a termelés. Szén-, majd később wolfram-szálás izzók készítése mellett telefon- és távíró-készülékek, vasúti biztosítóberendezések, kisteljesítményű dinamók és egyéb elektromos alkatrészeket gyártottak, nagy részben exportra. Termékei Európa és Amerika számos államában ismertek voltak, de eljutottak Spanyolországba, Oroszországba, Japánba és Dél-Amerikába is. Exporttevékenységét segítette a BURV 1902. május 13-ára 380 m hosszúságban megépített iparvágánya is.

A Zsilip utca közelében a Váci út 26. (ma: 30-42.) számú telken 1876-os alapítása óta a Mauthner Testvérek és Társai Bőrgyár működött, talpbőrt, gépszíjat, állatbőrt, valamint különféle hadifelszerelési cikket gyártottak. 1902. június 24-én adták át a BVKV Váci úti vonalából kiágazó 567 m-es sínpart, mely a gyár területén teljes hurkot írt le, és hozzá még egy csonkavágány csatlakozott, biztosítva a nyersanyagok és késztermékek vasúti fuvarozását.

A Duna-parti teherpályaudvar szomszédságában helyezkedett el az 1860-ban alapított Leiner Testvérek Enyvgyár telepe. Külföldi megrendelésre bőrenyvet, zselatint, csontenyvet, műtrágyát állított elő. A szállítást, a nagyvasúttal való kapcsolatát a „bűrvasút” mozdonyai biztosították. Ennek érdekében a teherpályaudvarból egy kiágazást építettek 1902. augusztus 19-ére a mai Duna sor 15. szám alatti enyvgyár udvarára 207 m-es hosszúságban.

E telek Váci útra néző fele a Leiner Fülöp és Fiai Enyvgyárának adott otthont. Váci út 60. (ma: 68-72.) számú vegyészeti gyáruk enyv, zselatin, foszforos mész készítésében je-

leskedett, termékeit szintén külföldön értékesítette. Szállításához a Váci útról kanyarodó 233 m hosszú iparvágányát 1903. május 22-én helyezték forgalomba.

1904-ben tovább bővült a környék iparvágányainak száma. Az Egyesült Villamossági gyár szomszédságában közel száz főt foglalkoztató Dr. Keleti és Murányi Vegyészeti Gyár Váci út 59. (ma: 75.) számú telepére (ma jórészen közterület) 1904. április 9-étől járhattak tehermenetek a megvalósult, gyártelepre tartó 130 m hosszú sínparon.

Még az 1890-es években kezdte kivitelezni Budapest székesfőváros saját vízműtelepét, melynek első gépcsoportja 1895-ben lépett szolgálatba. A mai Váci út 102. sz. alatti telepre vezető 329 m hosszú vágány forgalma 1904. május 26-án kezdődött, biztosítva a gépek működéséhez elengedhetetlen szén-szállítmány fuvarozását.

A Váci út és a Zsilip utca délnyugati sarkán feküdt a Váci út 28. (ma: 40-42.) alatt az Általános Osztrák-Magyar Légszesztársulat újpesti telepe, mely 1872-től helyi utcai világításra, községi épületek gázellátására, magánfogyasztásra, illetve ipari célú légszesz előállítására rendezkedett be. 1886-tól a Váci úti lóvasúti vágányon rakodhatták a tehervagonokat, mely a vonal 1898-as villamosítása után valószínűleg éjszakai üzemszünetben zajlott tovább. A BURV csak később, 1905. április 12-ére fektetett egy 70 m hosszú külön kezelési vágányt a légszeszgyár Zsilip utcai oldalán lévő széncsúszdája mellé. 1913. október 31-én szűnt meg teljesen a gázgyár üzeme, e sínpart néhány évvel később elbontották.

(Folytatjuk...)

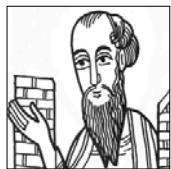

A Leiner testvérek enyvgyárának bejárata az iparvágánnyal 1914-ben

Budapest székesfővárosi vízmű és iparvágánya 1904-ben

Sándor István vértanú szalézi szerzetes élete

Sándor István 1914 és 1953 között élt. Mind a két dátumot szimbolikusan is tekinthetjük, hiszen az első az I. világháború kirobbanásának éve, a második a legvéresebb magyarországi kommunista diktatúra záró időszaka volt. Ez a küzdelmes korszak meghatározta Sándor István szalézi szerzetes, későbbi vértanú életét is. A fiatalon kivégzett szerzetes boldoggá avatása jelenleg folyamatban van.

A katolikus egyházban ahhoz, hogy valakit boldoggá vagy szentté avassanak, sokszor hosszú évek, évtizedek, sőt akár évszázadok is eltelnek. Minden ilyen eljárást egy rendkívül hosszadalmas és bonyolult kutatási időszak előz meg. Magyarországon egészen 2012. január 6-áig, halála napjáig Szőke János szalézi szerzetes vezette ezeket az ügyeket. Szőke páter a boldog emlékü Sándor Istvánról így írt: „Fiatal szerzetesnövendék koromban együtt laktam vele a rákospalotai szalézi közösségben, és elmondhatom, hogy mint ember is kiváló volt. Az különösen imponált nekem, hogy ő maga mindig nagyon ápolt volt, de a környezete, ahol élt és dolgozott, az is tiszta, rendes volt, és ezt a rendet és tisztaságot a rábízott nyomdásztanulóktól is megkövetelte. Az is nagy hatással volt rám, hogy amikor este a gyerekek tisztálkodtak, ő az ágyak között sétált, és Rózsafüzért imádkozott. Nem kellett kiabálnia, fegyelmeznie, a pusztá imádságos jelenlétével nevelt – ez maga volt a keresztény élet magaskiskolája.”

Sándor István szalézi szerzetes Szolnokon, 1914. október 26-án egy vasutas család legidősebb gyermekeként látta meg a napvilágot. A helyi ferencesek templomában keresztelték meg. Szintén a ferences testvéreknél vette föl a bérálás szentségét mindössze tizenegy éves korában. A fiatal gyermek rendszeresen ministrált a vallási élet szolnoki központjának számító ferenceseknél, és tagja volt a Szívgyárda elnevezésű szervezetnek, aminek a hazafias, nemzeti elkötelezettségű nevelés és a

valláserkölcse elmélyítése volt a célja. A sok közös együttlét, játékok, éneklések, beszélgetések légkörében került sor a hitéleti katolikus nevelésre. A bár kistermetű, de mindig vidám, eleven kisfiút mindenki szerette, barátait maga köré gyűjtötte és hatalmaskodás nélkül vezette őket. Visszaemlékezésekből kiderül, hogy már kiskorában is képes volt háttérben maradni a játékokban, ha azt látta, hogy társainak ezzel örömet okoz. A foci mellett nagy kedvence volt az iskolai színjátszás is. Legidősebb testvérként a fiatalabbak csínytevéséért is ő vállalta a felelőséget és a szülői szigort. A három fiútestvér: István, János és László nevelésének alapjait természetesen a szülők fektették le, akikkel rendszeresen jártak szentmisére, adventkor rorátékra, illetve édesanyjukkal a vasárnapi vecsernyékre. Szüleivel szemben mindig szeretettel és tisztelettel viseltetett; legidősebb testvérként rendszeresen Ő vezette a közös családi esti- és az étkezések előtti imákat is.

Mivel szülei munkások voltak és a taníttatást nem tudták vállalni, az elemi iskola és a polgári iskola után a Gép- és Fémipari Szakiskolába járt, és a rézőntő, valamint a vasesztergályos szakmát tanulta ki. Hogy nyomdász szakembernek képeztesse magát, 1936-ban felutazott Budapestre, a szaléziak rákospalotai nyomdájába. Ebben az időszakban ismerkedett meg a rendalapító Don Bosco életével, tanításaival és természetesen a szalézi renddel, ami egyre közelebb került hozzá. Sokat forgatta a Szalézi Értesítőt és sok más szalézi kiadványt, ami a nyomdában az ő kezén keresztül került a nagyközönség elé. Sokat olvasott, képezte magát egyebek mellett azért is, hogy az 1938-as magyarországi Eucharisztikus Világkongresszus alkalmából szervezett gyűléseken, találkozókön és előadásokon felkészíthesse a fiatalokat.

A szalézi rendbe egyik szolnoki ferences szerzetes, Kollár Kázmér atya ajánlotta, aki bár örült volna, ha Sándor István hozzájuk csatlakozik, mégis boldog volt, hogy „tanítvá-

nya”, bár nem őket választotta, a szerzetesi életforma mellett döntött. A fiatalember első, 1932-es bevonulási kérésére édesapja még nem adta áldását. Elkötelezettsége miatt azonban Sándor István nem adta fel formálódó hivatását, még a kötelező sorkatonaság alatt is hű maradt remélt hivatásához. Ahogy felvételi kérelmező levelében írta: „[...] a Szaléziánus Rendbe érzek hivatást. Dolgozni mindenütt kell, dolog nélkül nem lehet az örök életet kérni, én szeretek dolgozni.” A ferences atya 1935. december 13-i levelére a szalézi rend akkor tartományfőnöke, Antal János kérésére 1936. február 12-én érkezett meg az újpesti Clarisseumba, a szaléziak fővárosi házába.

Az Újpestet alapító Károlyi család egyik tagjának, Károlyi Sándor feleségének nevéől, Korniss Clarissáról kapta nevét a ma is működő Clarisseum, ahol egy intézményben volt a Don Bosco Nyomda, a kiadóhivatal, egy kollégium az iparos növendékek és tanulók számára, valamint a szalézi tartományfőnökség is. Ebben a szép környezetben dolgozott, lelkileg erősödött, tanult és készült a szerzetesi életre Sándor István.

A napi munka és a szerzetesi életre való készülés mellett külön figyelmet fordított a fiatalok nevelésére is; kollégiumi nevelőjük és nyomdai szakképzőjük is volt. Közösségi szellem, fegyelem és tudás volt rájuk jellemző. Szelíd, de határozott vezetőjük volt, aki egyebek mellett tanulóival éjszakánként közös hálóteremben aludt, példát adva ezzel az alázatra. Egyik legnagyobb öröme volt a mind több és több munka. A sok feladat mellé elvállalta a Clarisseum kistemploma sekrestyési feladatait is. A fiatalok nevelése területén számára mégis a legfontosabb feladatot az oltárszolgálat, azaz a ministránsok vezetése jelentette; ekkor közel 100 fiú volt tagja a ministráns csoportnak. Ádám László szalézi tartományfőnök szerint: „szerette a könyvet, az oltárt és az oratóriumot”.

Sándor István végül két év jelölti idő után 1938. április 1-én lett a szalézi rend novíciusa; a II. világháború előtti békeévben kezdte el tanuló szerzetesi éveit Mezőnyáradon. A novíciusmester kiemelte engedelmességét, jámborságát és józan ítélőképességét. A bevonulás után két év telt el első fogadalmáig, bár általában addig csak egy esztendő szokott

eltelni. Ez nem alkalmatlansága, hanem amiatt történt így, mivel többször is behívták katonának harcolni a különböző frontokra. Híradósként és távírásként teljesített szolgálatot. Megjárta az orosz frontot, a Don-kanyart is. Ideiglenes fogadalmát szabadsága alatt, míg első fogadalmát 1940. szeptember 8-án tette le. Második fogadalmát 1943. augusztus 16-án tette le Mezőnyáradon.

1944-ben frontkatonaként Németországban amerikai hadifogságba került, ahonnan csak 1945 tavaszán térhetett vissza Magyarországra. Hazaérkezve folytatta tanulmányait, novícius mestere és rendi előljárói sorra kiváló jellemzést adtak Sándor Istvánról. Örök fogadalmát végül 1946. július 24-én Ádám László, a tartományfőnök delegátusa kezébe tette le.

A Magyarországon működő szerzetesrendek feloszlataáig, 1950. június 1-ig a Clarisseumban élt és dolgozott, mint nyomdász, és mint a fiatalok lelki vezetője. Amíg a kommunista diktatúra a különféle egyesületeket, mozgalmakat, köröket, egyleteket és klubokat be nem szüntette, Sándor István szerzetes

Sándor István szalézi szerzetes

aktív szervező tagja volt a Katolikus Ifjúsunkasok Országos Egyesületének. Tevékenységével nem a rendszert akarta megbuktatni, hanem a hívő keresztény életre nevelte a fiatalokat. Volt, hogy családokhoz járt hittant oktatni. A munkásfiatalok számára imádságot fogalmazott meg, amit a munka megkezdése előtt rendszeresen közösen elimádkoztak. A kommunista diktatúra a rendek legnagyobb részét 1950-ben feloszlatta. A szalézi rend istvántelki templomát sikerült plébániaként bejegyeztetni, így Sándor István is ott maradhatott a Clarisseumban. Megszervezték a nyomdai eszközök családoknál történő elhelyezését, a lelki gondozást pedig még intenzívebben gyakorolták. Miután a Szalézi Nyomdát is megszüntették, Kiss István álnéven a Persil Művekhez került kisegítő munkásnak. A gyárban is tovább gyakorolta hivatását, a fiatalokat nemhogy lázította volna a rendszer ellen, hanem megbeszéléseken, gyűléseken, színházi előadásokat tartva lelki vezetőjük lett. A kultúrát népszerűsítő tevékenységéért a kommunista hatalom népnevelői díjban részesítette.

Azonban ettől kezdve egyre inkább felfigyelt rá az Államvédelmi Hatóság. Hittanóráira ugyanis rendszeresen eljártak a hajdani szalézi növendékek és eljárt néhány ÁVH-s fiatal is. A koncepciós perében később több államvédelmis tisztet is elítéltek.

Sándor Istvánt is figyelmeztették arra, hogy testi épsége és élete is veszélyben lehet, ezért rendtársai megszervezték számára a külföldre jutás lehetőségét. Ő azonban végül a maradás mellett döntött: „Engedjem, hogy a kommunizmus eszméi mételjezzék meg lelküket, hitüket, egyéniségüket és egész életüket? Nem leszek disszidens. Tudatosan vállalom a vértanúságot a magyar ifjúságért”. Inkább vállalta az ellehetetlenítést és a halált, minthogy tanítványait magukra hagyja. Álnéven bujkált, egyik rendtársa lakásán, Dániel Tibor kispapnál húzta meg magát, és letartóztatásáig tovább folytatta lélekmentő munkáját.

Amikor az Államvédelmi Hatóság állományát 1949-ben 30 000 főre duzzasztotta, az árva és a munkás gyermekek látszottak a „legmegbízhatóbb kádernek”, akikből jó kommunistát és ávóst lehetett nevelni. Közülük a legjobbakat három hónapos átképző tanfolyamon a „pártórség” tagjaivá képezték ki. Ők tisztí rangot kaptak és feladatuk volt a párt – ahogyan akkor hívták: a Magyar Dolgozók Pártja – legfontosabb vezetőinek, többek között Rákosinak, Gerőnek személyes védelme.

Sándor István perében a későbbi első rendű vádlottat, Zana Albertet és néhány társát tehát először besorozták katonának, majd átvezényelték az ÁVH-hoz. Ezek a fiatal ávos tisztek az árvaház államosítása és a szerzetesek elűzése után is kapcsolatot tartottak Sándor

Sándor István (jobbról) ministráns növendékeivel

Istvánnal, aki rendszeresen találkozott volt diákaival és azok néhány barátjával a Clarisseumban vagy magánlakásokon. Sándor testvér atyai szeretettel törődött fiataljainak lelki gondjaival. A fiatal ávos tisztek több barátjukat is megnyerték a hitnek.

Lebukásukat egy fatális esemény előzte meg: Újpest főutcáján, az Árpád úton új kocsmát nyitottak, Pokol Csárda névvel. A bejárat melletti táblán ez állt: Lépjen be a Pokolba!

A Clarisseumba, a találkozóra érkező fiatalok vezetőjükkel együtt megállapították, hogy ez a hit kigúnyolása akar lenni. Másnap reggelre a fiúk fekete szurokkal kenték be a táblát. A kocsmá vezetői az ÁVH-t hívták ki, s azokat a nyomozókutyák a Clarisseumhoz vezették. Itt fogták el Hegedűs Hajnalkát, az akkor 15 éves gimnazistát, aki éppen odaérkezett. Kínzások által kiszédeltek belőle a csoport több tagjának és a vezető szerzetesnek nevét.

Sándor István közvetlen lebukását a házmester felesége okozta, aki feljelentette őt. Letartóztatására 1952. július 28-án került sor. Ekkor Mindszenty bíboros már börtönben volt, azonban a Grósz József kalocsai érsek ellen folytatott koncepciós perbe pontosan beleillett Sándor István és a szaléziak ellehetetlenítésére indított per. A kommunista rendszer célja az volt, hogy bebizonyítsák a szerzetesrendek népi demokrácia megdöntésére irányuló kísérletüket. Sándor Istvánt társaival együtt a Fő utcai börtönben tartották fogva. A kiszabadult rabok közlése szerint itt 30-40 főt tartottak közös zárkában, akik között beépített emberek is voltak, hogy még ekkor is felhasználható információt gyűjtsenek a fogva tartók számára. Ebben az időszakban Sándor István a halálra ítélt papokat is gúszta.

Két hónappal letartóztatását követően hallgatták ki először hivatalosan. Addig „puhították”, fájdalmas kínvallatásokkal próbálták rábírní a koncepciós tanúvallomásokra. Az első fokú tárgyalásra 1952. október 28-án került sor.

Október 30-án a bíróság halálra ítélte Sándor Istvánt. A kirakatpert vezető bíró az ügy gyorsítása miatt ördögi cselhez folyamodott. Azt mondta, mivel a szovjet blokkban mindenhol enyhülés tapasztalható, hogy ítéle-

tüket csökkentésük, a vádlottak ismerjék el bűnösségüket, és megkapják az amnesztiát. Természetesen azt nem mondták meg, hogy ez ténylegesen az ügymenet meggyorsítása miatt történik, és így akaratlanul is „elismerték” nem létező bűnösségüket. Azzal kecsegtették az elítélteket, hogy ha mihamarabb aláírják bűnösségüket, akkor nagyobb esélyük van az ítéletek megváltoztatására és a kegyelemre. Tévedtek.

A másodfokú tárgyaláson, 1953. május 23-án a Budapesti Hadbíróság demokráciaellenesség és hűtlenség vádjával megismételték az ítéletet.

A koncepciós eljárás alatt álló 16 személy között volt egy 15 éves gimnazista leány, 6 szerzetes és 9 pártkatoná. Rákosi Mátyás a huszonéves ávos tisztek azonnali elítélését kívánta. A Sándor István ellen megfogalmazott vád: fegyveres csoport létrehozása, összeesküvés szervezése, az állam megdöntésére való előkészület, valamint „az állambiztonsági rendszerbe” való „beépülő” szándéka volt. Ezért is nevezik a „pártórság” perének. A 16 vádlottból sokan mindössze tizen-huszon évesek voltak. Az ügy első rendű vádlottja Zana Albert ÁVH-s őrmester volt. Rajta kívül még volt hat ÁVH-s őrmester és két ÁVH-s alhadnagy. Az elítéltek közül hármat, köztük Sándor Istvánt és két ÁVH-st kivégeztek, egy kispap a vallatások következtében hunyt el, a többiek 8-10-15 éves börtönbüntetést kaptak.

Tanúvallomások szerint a kivégzésre vezetett szerzetes a fegyház folyosóján azt mondta: „Velem tehettek, amit akartok, de Krisztus fog győzni, ti pedig elvesztek...”. A kötél által végrehajtott halálos ítéletet 1953. június 8-án 21 óra 10 perckor hajtották végre.

Sándor István boldoggá avatási ügye 2005. május 24-én kezdődött meg. Az egyházmegyei szakasz 2007. december 8-án, a Szepőlótelén Fogantatás ünnepén zárult le. Az egyházmegyei szakasz befejeztével a vértanúságról összegyűjtött dokumentációt még 2008 decemberében Rómába szállították. A Szentté avatási Kongregáció feladata, hogy átvizsgálja a dokumentáció hitelességét, és azt dekrétumban tegye közzé, miután megállapította, hogy az eljárást az előírásoknak megfelelően folytatták le. Ezek az iratok és tanúságtételek bizonyítják Sándor István vértanúságát. □

KADLECOVITS GÉZA

Élet és irodalom Babits Mihály Kártyavár című regényében

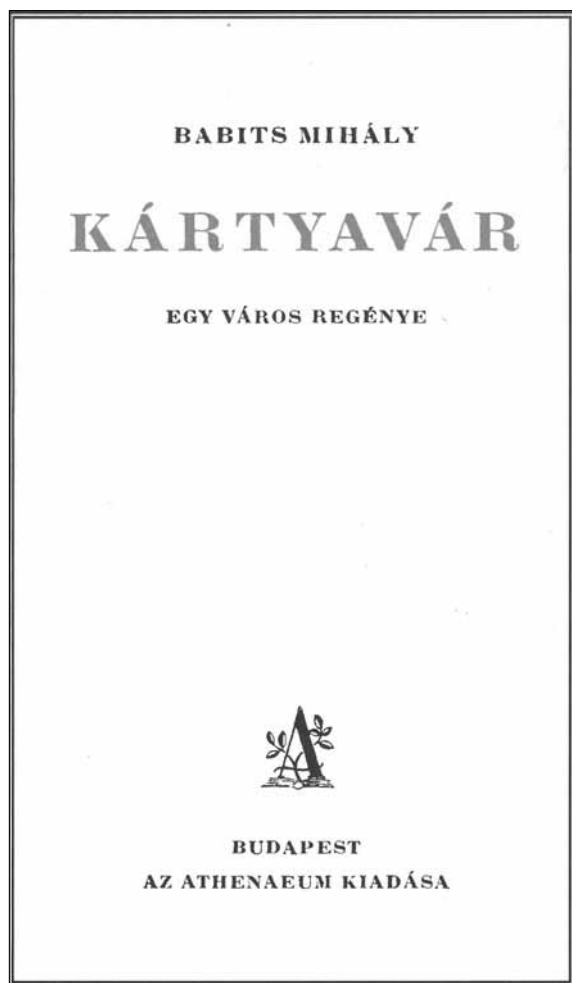
Babits Mihályt 1911 augusztusában nevezték ki az Újpesti Magyar Királyi Állami Főgimnáziumba tanárnak. Innen került a Tisztviselőtelepi Gimnáziumba, a mai Könyves Kálmán körúton álló, nem sokkal azelőtt felépült intézménybe. Babitsra Újpest nagy hatással volt, ennek bizonyítéka a Kártyavár című regénye, melyet 1915-16-ban a Nyugat című folyóirat folytatásokban kezdett közölni. A teljes mű 1923 végén jelent meg könyv alakban. A mindössze

két nap eseményeit összefogó mese plasztikus képet ad a tízes évek újpesti társadalmáról, az épületekről, a településről.

1911-ben Újpest még csak négy éve város, múltja is csak nyolcvan esztendő, de fejlődése és a korabeli magyar gazdaságban betöltött szerepe rendkívül érdekes és fontos. 1910-ben Újpest Temesvár, Pozsony és Budapest után – az ipari termelésben a negyedik helyen állt. Ebben a városban jelentős és országos hírnév volt a bőripar, a fa- és textilipar, de a hazai fényforrásgyártás bölcsőjét is Újpest jelenti, mert 1900-ban ide települt az Egyesült Villamosság Rt., ami az Osztrák-Magyar Monarchiában egyedülként, a későbbi Tungsram márkánévvvel állította elő termékeit.

Amikor Babits Újpesten tanítani kezdett, vegyes képet mutatott a város. Még léteztek a Károlyi uradalom cselédházai, de már állt a pompás városháza. 1911-ben 147 utcája és 5 tere volt a településnek, az állandó lakosok száma meghaladta az 55.000 lelket. Fontos intézményekkel is rendelkezett: volt korszerű kórháza, járásbírósága, gimnáziuma, önálló rendőrsége és tűzoltósága. Sokszínű volt a társadalom. Munkások, önálló iparosok, kereskedők, értelmiségiek, gazdagok és szegények éltek itt. Nem voltak viszont palotái, kastélyai, országos hírnév műemlékei, de voltak már kövezett és csatornázott útjai, nagyforgalmú kikötője, európai színvonalú vízműve, elektromos áramfejlesztője, színháza, mozija és fejlett polgársága. Ezt bizonyítja az ötven egyesület, egyesület, polgári kör és más csoportosulás, ami kulturális, politikai, szakmai, vallási érdekvédelmet is biztosító szervezetekkel szolgálta a polgárokat. Babits lakást nem Újpesten bérelt, hanem a szomszédos, csendesebb, vidéki hangulatot árasztó Rákospalotán a Fő utca 2. szám alatt

A regény nagy élmény lehet az olvasónak, mert a történetet olvasva lelki szemei

Babits Mihály: Kártyavár, első kiadás, 1923

előtt feltűnnek a 20. század elején volt utcák, terek, épületek képei és a város történetéből ismert személyek egyes vonásai, híressé vált tettei. Olvashatunk valóban megtörtént, történelmileg hiteles eseményekről, amelyek időben elcsúsztatva, a regényben mint a tízes évek történései jönnek elő, a valóságban azonban az előző század végén zajlottak. Könnyű a térbeli tájékozódás az Újpestet jól ismerőknek, mert az utcák az 1880 és 1896 közötti nevükön szerepelnek, melyeket az 1990-es rendszerváltást követően ismét visszakaptak. Így ma is van Rózsa utca, Illek Vince utca, Löwy Izsák utca, Károlyi István utca.

A regény bevezetőjében Babits egyértelművé teszi, hogy Újpestről ír: „Egy várost fogok alapítani én is, nem messze különben, csak itt mindjárt a főváros mellett és benépesítem emberekkel. És nevezni fogom Újvárosnak. Hiába keresed Újvárost a mappán: Újpestet fogod találni [...]”. A történet Rákospalota–Újpest vasútállomásnál kezdődik, ami 1863 óta létezik. Ez volt egykor az első hazai vasútvonal Pest és Vác között 1846-ban megépített szakaszának megállóhelye. A Kártyavár főhőse, Partos Kálmán járásbíró ide érkezik, hogy megkeresse új munkahelyét és leendő lakását. Partos első találkozásai és benyomásai nagyrészt azonosak lehetnek Babits első impresszióival. A főhős regénybeli kétnapos bolyongása során sok emberrel találkozott, furcsa események részese lett. Azokban, akikkel összeakadt, több híres újpesti vonásait, egyes cselekedeteit ismerjük fel. A regény egyik kulcsfigurája Madár János polgármester, dr. Ugró Gyula polgármester életének egyes eseményeit idézi. Ugró gyermekkorától élt a városban, rendkívül tehetséges ember és kitűnő szervező volt. 1906-ban őt választják Újpest utolsó főbírájának és egy évvel később ő lett a város első polgármestere. A regény másik fontos szereplője Kerbolt Gyula. E név mögött Tanos Pál egykori községi bírót rejthetik, aki 1889-91 és 1892-96 között viselte ezt a hivatalt. Történelmi tény, hogy 1909. február 3-án Tanost elnöki tanácsadóvá választották, mert Ugró bizalmasa és támogatója volt. A regény lapjain feltűnő Adamec főszámvevő Kiszela Vilmos főszámvevő jellegzetes vonásait és tetteit őrzi. Hirschfeld gyáros személyében a hazai bőr-

ipar egyik megteremtőjére, id. Wolfner Lajosra lehet ráismerni, akivel Babits személyesen is találkozhatott. Balásy főjegyző alakjához dr. Jarmatzky Sándor kölcsönözhetett vonásokat, aki Újpest főjegyzőjeként a „város történetét írja”. Nagy Tatár Vilmos újságíróban Negyedi Szabó Béla újságíró, szerkesztő és politikus alakja sejlik fel. Kárász Gábor magángimnázium-tulajdonos modellje Wágner Manó volt, akinek magániskolája 1872-től Rákospalotán működött. Christján bádogosban felismerjük Feldmann Károlyt, aki mint asztalosmester az Iparoskör elnöke volt. Műhelye a ma már nem létező Viola utca 3. szám alatt működött. A regénybeli Ketykó plébánosra könnyű ráismerni dr. Varázséji Béla apátplébános, a későbbi váci kanonok személyében. Varázséji 1905-től 1925-ig volt plébános, és aktívan részt vett a város és a megye közéletében. Létező személy volt Gyurkovics, a szappanfőző, akit a valóságban Guttmann Izidornak hívtak és a Gyár [ma: Munkásotthon] utca 73.-ban lévő műhelyében folytatott ipart. A Gregoretti Fa- és Szénteleg is létezett az Árpád út 48.-ban, tulajdonosa Gregoretti Ferenc volt. Saját nevén szerepel a műben Köplinger József cipész is, aki a Váci út 43.-ban lévő műhelyében folytatott ipart.

Babits Mihály Dömösön 1923-ban. (forrás: Országos Széchényi Könyvtár)

A regénybeli Jenei és Krausz vízvezeték-szerelő valójában Kaán Henrik volt, aki a Gyár utca 59.-ben lakott. Ampenszám kárpi-tos érdekes alakja a regénynek. Egy létező újpesti családból vette kölcsön Babits a nevet, akiknek 1912-ben megnyílt késes-köszörűs műhelye és üzlete mellett Babits minden nap elment, amikor a mai Venetianer és Deák utcák sarkán lévő iskolaépületbe igyekezett, ahol akkor a gimnázium működött. Az író csak a nevet kölcsönözte a „valóság”-ból. A regényben kárpi-tos és temetőigazgató lett Ampenszámból. Név nélkül ugyan, de feltűnik a regényben Mády Lajos református esperes alakja, aki 1873-tól haláláig, 1918-ig, meghatározó egyénisége volt az újpesti iskolaügynek. Babits a „rég-i igazgató, református pap”-ként emlegeti. Matild néni nőegyleti elnök alakjában Friedmann Árminnét, az Újpesti Izraelita Nőegylet elnökét sejtjük. A nagytekintélyű asszony idős korában is az újpesti társasági élet lelke és kedvence volt.

A regényt olvasva azonban nemcsak az író által ismert és bizonyos mértékig modell-nek tekintett személyekkel ismerkedhet meg az olvasó, hanem azokkal az utcákkal és terekkel, a város különféle helyszíneivel is, ahol a költő nap, mint nap megfordult. Babits lakása

Rákospalotán volt, a ház előtt az „A” jelzésű villamos végállomása. Ezzel a járművel utazott Újpestre tanítani. Ma a rákospalotai Fő utca 2. számú ház falán márványtábla tudósít: „[...] Babits Mihály e házban lakott 1911 októberétől 1912 novemberéig [...]”. Ez a villamosjárat kötötte össze ebben az időben a falusias hangulatú Rákospalotát – a regénybeli „Rakoncát” – a gyárakkal zsúfolt Újpesttel: „Újvárossal”. Ez a villamos vitte utasait a szűk utcákon keresztül, kanyarogva, zakatolva munkába, hivatalba. A vasút fölött deszkafelüljáró szolgált a szerelvények áthaladására, hogy majd a széles Árpád úton – ami Hunyadi útként jelenik meg a regényben – megérkezzen Újpest szívébe, az István út kereszteződésébe. Az Árpád úton, mint a települést átszelő főutcán, számos kávéház, üzlet, bank, sőt szórakozóhely volt, természetesen „zálogház és cselédközvetítő” is, az út végén pedig a lüktető életű kikötő, amelynek „környékén baptisták laktak”. Ez az utca volt a korzó, itt sétáltak vasárnap nézelődve, beszélgetve a polgárok, hogy a kikötő közelében található számos korcsma valamelyikében jóféle sört kortyolgatva mulassák az időt. Babits Újpestre villamosozva elhaladt a felüljáró újpesti oldalán található Gyermekmenhely és „kertésznevelő üvegházai” mellett, ami az Ybl

Magyar Királyi Főgimnázium, ahol Babits 1911-től egy tanéven keresztül tanított.

Miklós tervezte és 1882-ben épült Clarisseum épületegyüttesét jelentette, ahol valóban keretképzés (is) folyt a szalézi szerzetesek által fenntartott intézetben.

Ettől nem messze állt a „bábeli torony”, Újpest 54 méter magas Víztornya, amit 1911-

ben építettek. Ekkor ez a torony volt Újpest második legmagasabb építménye, a katolikus nagytemplom tornyától mindössze egy méterrel maradt el. A villamos, mielőtt az István úthoz ért volna, elhaladta a város híres találkozóhelye, „az újvárosi Vigadó” előtt. Ez az épület volt az első háromemeletes ház Újpesten. A Vigadó megszűnése után, Apolló moziként, majd Lux filmszínházként várta a helyi polgárokat a Kassai utca sarkán. (Ma gyógyszerár és gyógyászati központ működik az épületben.) Babits az Árpád út és István út keresztezésénél gyalog közelítette meg a gimnáziumot, az akkori Löwy [ma: Venetiáner] és Deák utca sarkán álló, egyemeletes épületet. Útja ilyenkor mindig elhaladt a Városháza mellett.

A városháza, amely „nagy, egészen új és igen modern épület, ez is valami asszíriai stílusban építve, nagy réteges toronypiramissal a közepén, s cifra, szögletes pillérekön nyugvó, karzatos erkéllyel”, 1899-ben Böhm Henrik és Hegedűs Ármin tervei szerint épült és 1900 augusztusától szolgált hivatalként.

A Városháza mögött már akkor is piac működött, közepén az 1881-ben emelt katolikus nagytemplom, ami mai alakját csak 1908-ban kapta, Babits tehát már ezt az épületet ismerte. Az iskolába vezető út a piac mellett vitt, érintve a Conservatórium épületét is. Ezt az intézményt még 1891-ben Erkel Ferenc fia, Erkel Gyula alapította és haláláig igazgatta. A piac, mint a település kereskedelmi központja rendezetlen és zsúfolt benyomást keltett. Újpesten – iparváros lévén – nem folyt mezőgazdasági tevékenység, a különféle élelmiszerek, gyümölcsök többsége a szomszédos Rákospalotáról és a fóti uradalomból származott. 1911-ben vadonatúj vágóhidat építettek a Magyar úton, a hústermékek innen kerültek a piacra. A regénybeli újvárosi piac, ahol „köröskörül a téren piaci bódék piszkosodtak [...] Az aszfalt dinnyehéjjakkal és

kukoricacsutkákkal volt teledobálva”, sajnos, valóság lehetett. A piac közelében lévő Deák utca adott otthont a „Magyar királyi főgimnázium” emeletes épületének, ami a környékbeli, csupa földszintes házak fölé magasodott. A környékbeli utcákban több kis üzlet, műhely várta a megrendelőket, ezek között néhány cipész, szabó kisiparos, akik a közeli gimnázium tanárait is kiszolgálták. A regény Traub Mór nevű cipésze is ezek közé tartozott.

A Kárvavár főhőse a regény eseményáradataiban számos közismert „újvárosi” létesítményt keres fel. Ezek többsége valóban létezett. Újpest arcát – várossá válását követően – 1909-13 között nagyszabású építkezés alakította. Ezek közül talán a legjelentősebb a vízmű-rendszer végleges megépítése volt, beleértve az akkori ritkaságszámba menő Víztornyot is. A regényben erről is szó esik, amikor Partos bírót elviszik a Hirschfeld-szigetre (más néven Újvárosi sziget) „ahol sok szűnyog van”. A látogató ámuldozva figyeli a nagyszabású építkezést, ahol szinte valamennyi újpesti előkelőséggel összeakadt. „E héten a csőhálózat lefektetett hossza már 28 kilométert ér el. [...] Lesz víz, jó víz lesz nem sokára.” A sziget valódi neve Népsziget vagy Szűnyogsziget és valóban egy részén épült fel a vízmű-rendszer, ami a fővárost (is) egészséges vízzel látta el. Itt esik szó a „tisztviselő telepről”, ahol házat vehetne hőszűny. Ez a terület a mai (és akkori) Vécsey, Mikszáth, Munkácsy utcák környéke volt, ahol az ebben az időben épült villák képezték „Újváros hivatalnoknegyedét”.

A regényben több közismert újpesti kocsmá, vendéglő szerepel, természetesen „álnéven”. Ezek közül a leghíresebb a Cseri csárda (a mai Megyeri csárda) a Váci úton, közel a Dunához. A csárda létezéséről már 1830 előtti évekből van híradás, az 1790-es katonai térképen mint „Határ Wh” szerepel. A Megyeri csárda fontos pihenőhely volt. A regény így írja le: „Sárga ház új tetővel...a ház ugyan régi, negyvennyolcra Vácról jövet ott pihentek honvédeink, a vasspalétát még a harmincnyolcas árvíz nyomta be...gémeskút az udvarban, deszkából...de ma üveges veranda van, asztalok a nagy fásított udvarban...” Közkedvelt hely volt „Berci bátyánk vendéglője”, ami valószínűleg a mai Vörösmarty és

Váci út sarkán állt. Valóban létezett a „Vnuk-féle kocsmá” a Király utca 10. szám alatt, tulajdonosa Vnuk Ferenc volt. A Megyeri csárdával szemközt, a mai Oxigéngyár közelében „Egy keskeny iparvágány. A téglagyár kerítése, színes téglából kirakott betűk cégérével.” Ez az 1820-ban készült Pest térképen, mint „káposztásmegyeri téglavető” szerepel.

A regény egyik érdekes helyszíne az evangélikus templom. „[...] itt egy templom van! Ó, hát nem tudod, hogy a piktorék a templomban laknak? Régi evangélikus templom ez. Az egyház eladósodott és elárvereztette.” Babits itt egy valóban megtörtént eseményt idéz. A Gyár (ma: Munkásotthon) és Mária (ma: Lebstück Mária) utcák sarkán álló evangélikus templom Újpest legrégebbi egyházi épülete. 1875 végén építették, és – mert az egyház nem tudta a mestert kifizetni – 1876-ban elárverezték. Az épületet először Pálik Béla állatképfestő megvette, majd Bezzerédi Gyula szobrászművész, később Ódry Lehel operaénekes bérelte. 1886-ban Heidrich Ignác pékmester és felesége vásárolták meg az épületet, melyet – kedvező fizetési feltételekkel – átengedtek használatra az egyháznak.

Hősünk, bolyongásai során moziba is betér. „Partos bíró moziban ült, egy óriási moziban. Színháznak épült ez, mozi lett belőle...amit színház korábban sosem tudott elérni, megtelt zsúfolásig.” Amikor Babits Mihály 1911 augusztusában a városba érkezett, már színház is működött itt.

1910-ben Papír Sándor bérelte ki az Árpád út és István út sarkán álló, korábban Újpesti Népszínház néven működött Éden Színház épületét és állandó társulatot hozott létre. A színház valóban működött moziként is, a korabeli újságcikkek szerint „eredményesebben, mint színház”.

Újpest történetét ismerő olvasók számára azonnal megfejtethető néhány utca elnevezése, mert az író – a névadó személyének jellemzésével – egyértelművé teszi: kiról van szó. A regénybeli főutcát Goldman utcának nevezik, megjegyezve, hogy Goldman Újváros alapítója volt. Újpest alapítója valójában Károlyi István gróf, aki saját birtokára telepeseket fogadott, ingyen telket adott, hogy azok egy falut, majd virágzó várost hozzanak

létre. A Goldman név mögött Löwy Izsák Újmegeyer első bírása rejtezik, akiről a század elején az újpesti zsidók, mint Újpest alapítójáról beszéltek. A regényben egy érdekes utcaátkeresztelésről is szó esik. „Valaha – mondja Kovács Endre tanító Partos Kálmán járásbírónak, bemutatva a várost – ez volt a Goldman utca, de a város fejlődött, az utca elmaradt, sötét maradt, bizonyos hölgyek is megtelepedtek benne s egy szép napon a tanács méltatlannak ítélte Újváros község szervezőjének tisztos nevéhez. Ekkor lett Turteltaub utca, a hely első telepese, Turteltaub, a sváb szőlősgazda után.” Nos, Újpesten a Dugonics és Perc utca sarkán valóban működött egy nyilvánosház, ezt az intézményt „messzeföldön” jól ismerték. Az utca azonban sohasem viselte Löwy nevét, mint ahogyan az első telepes, Mildemberger Márton nevét sem.

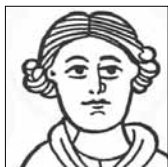
A Dugonics utca szomszédságában volt Újpest második temetője. Ezt 1873-tól 1948-ig használták. A regényben Babits a temetőről így ír: [...] szeme megakadt egy régi, s már beroskadt kövön, ahol német betűkkel volt olvasható: Der erste Ansiedler [Az első telepes. Ez Johann Turteltaub sírja volt. [...] Köröskörül az újvárosi temetkezés pompája tobzódott: tornyos, emeletes obeliszkok, kúpok és kupolák, egy másik Újváros [...]” 1896-ban ebbe a temetőbe temették díszsírhelyre Mildemberger Mártont. A Kártyavár meséjét olvasva még sok-sok apró olvasmányemlék, megálmodott és megtörtént epizód juthat az olvasó eszébe. Ma már csak találgatni lehet, mi történhetett meg azokból az eseményekből a valóságban, amelyekből végül összeállt Babits Mihály városregénye. □

Rákospalota, Fő út 2., ahol Babits Mihály lakott.

IVÁNYI JÁNOS

Az Újpesti (Állami) Áruház

A Népszava 1952. október 12-i számában arról számolt be, hogy szombaton (azaz október 11-én) adták át rendeltetésének a IV. kerület új, gyönyörű áruházát. Amint azt a mai híradásokból is megszokhattuk, egy szó sincs arról, hogy az épületet valaki(k) megtervezte(ték), azt valakik megépítették, a lap csupán arról tudósít, hogy „[...] a pultoknál, a pénztáraknál hosszú sorban álltak az első vásárlók [...]”

Meglepő, hogy korának kiemelkedő épületéről a szakirodalom vagy szinte semmilyen formában, vagy jelentőségéhez képest érdemtelenül kevésbé emlékezik meg. Többszöri kezdeményezésre és hosszas előkészítés után végül a Nemzeti Erőforrás Minisztérium minisztere 53/5011. (VIII.25.) rendeletében kimondta az épület védettségét. Jelen sorok összeállítója – feleségével, Konrád Gizellával – 2005. november 3-án javasolta a védetté nyilvánítást, aminek eredményeként a védetté nyilvánítási dokumentumokat Erdélyi Ágnes 2007-ben állította össze.

(A rendelet vonatkozó 24. paragrafusa: „Műemlékké nyilvánítom a Budapest IV. kerület, István út 10. házsám alatti, 70300 helyrajzi számú ingatlant.

(2) Műemléki környezetnek a 70295, 70297, 70298, 70301, 70664/2, 70667, 70693/2, 71804 71807/1 és 72208 helyrajzi számú ingatlanokat, valamint a 72192, 72193 és 72282 helyrajzi számú ingatlanok fenti ingatlanok által határolt szakaszát jelölöm ki.

(3) Az örökségvédelmi bírság megállapításának alapjául szolgáló érték szempontjából a műemléket I. kategóriába sorolom.

(4) A védetté nyilvánítás célja az 1952-ben Rákos Pál tervei alapján szocreál stílusban épült Állami Áruház építészeti értékeinek megőrzése.

(5) Az (1) bekezdésben meghatározott műemléki ingatlanra vonatkozóan a Magyar Államot elővásárlási jog illeti meg.”)

Az épület „elhelyezését” a magyar építészettörténetben talán célszerű azzal kezdeni, hogy röviden ismertetjük – Magyarország történetétől el nem választhatóan – a második világháború utáni építészeti „útkeresés” különböző időszakait. Ezen időszak – Merényi Ferenc (Újpest szülötte és a Könyves Kálmán Gimnázium volt diákja, egyetemi tanár) „A magyar építészet 1867–1967” c. tanulmánykötetének elemzése szerint – három, többé-kevésbé egyértelműen elválasztható korszakra osztható. Az első szakaszt funkcionálisnak nevezhetjük, amely még a háború előtti építészeti „stílus” folytatása (újpesti példája a szakorvosi rendelő – 1949. Tervezte: Kiss Ferenc, Mikolás Tibor, Ránki József), második szakaszának alkotásait az „archaizáló”, „eklektikus” jelzővel illethetjük, amelynek hétköznapi megnevezése a szocialista realizmus, a „szocreál”. Ez a korszak gyakorlatilag Sztálin halálát követő néhány évig tartott, míg a harmadik szakasz az előítéletektől megszabadított korszerű törekvések megtestesítője, ami gyakorlatilag talán a rendszerváltásig jellemzi a magyar építészetet.

Az (Újpesti) Állami Áruház a második „korszakban” épült, ugyanakkor nem hordozza magán azokat a jellemző – elsősorban a homlokzati kialakításban megjelenő – építészeti elemeket (páratlan számú nyílások, szim-

Áz Árpád út – István út kereszteződése a századfordulón. (Fobb oldalt a későbbi Állami Áruház helyén kis üzletek.)

metrikus főhomlokzat, esetenként még timpanonnal is ellátott, páratlan számú – általában dór – oszloprenddel jellemezhető portikusz, azaz az oszlopokból kiképzett előcsarnok, melyet gyakran háromszögű oromzat zárt le), amelyek a korszakot jellemzik. Talán ezért is „hallgatott” róla a „szakma”, hiszen az 1952-ben (1944 után) ismét megjelenő Magyar Építőművészet című folyóiratban szó sincs az épületről, csak az 1955-ös – a szocialista építészeti első tíz évét összefoglaló – számban jelenik meg róla egy külső fotó, megemlítve, hogy – többek között – ez is épült.

Az épületet eleve „nagyáruház”-nak tervezték, a középő tér az első és második emeleten teljes magasságában nyitott, a felső szintek galériás kiképzése az épület átláthatóságát – is – biztosítja. A főbejárat eredetileg az István úton volt, de volt bejárat az Árpád útról is. Az áruszállítás a József Attila utcai áruforgalmi kapun történt, s történik ma is. (Érdekessége – volt – a József Attila utcai gazdasági bejáratnak, hogy a jelenlegi Árpád út 68–70. szám alatt épült, a közelmúltban felépített lakóépület helyén állt, az áruház építéskor meglévő kétemeletes ház bejárata ugyanebből a kapubehajtóból nyílt. De hát annak idején – amikor minden állami tulajdon volt – ez nem lehetett akadály.) Az áruház földszinti árkádsora kiszélesítette a járdát, lehetőséget teremtett a zavartalan kirakathézésre. A főhomlokzat első emeleti ablakai szélesek, a második emeletiek keskenyebbek, könnyedebbé téve a homlokzatot. Az Árpád úti homlokzat a jól megtervezett Állami Áruház (majd Újpesti Áruház) feliratnak van alá-

Az Állami Áruház külső képe, bal oldalon 20 filléres címletű bélyegen is. (A pecsét szövege: „Újpesti Állami Áruház épült az első öt éves tervben”)

rendelve. A felirat egyben oldja a hatalmas sík kőburkolat monotonitását is. Az 1990-es rendszerváltozást követő privatizáció után – más cég üzemelteti az emeleti eladótereket és más a földszintet – ezzel az addig egységes belső kialakítás megbomlott, s ez kihatott a homlokzatra is. A belső tér átriumos kialakítása megmaradt, de az István úti főbejáratot lezárták, az Árpád úti lett az egyetlen, melyen keresztül az emeleti áruház és a földszinti – rendszeresen változó áruházláncához tartozó – élelmiszerbolt megközelíthető. A József Attila utca felé eső, néhány lépcsővel megemelt üzletrészből raktár lett. Az István úton két, az Árpád úton egy kirakatot üzletté alakították át. Az idők folyamán az Állami Áruházból Centrum (Skála), majd 2005 márciusától Új(pesti)Skála lett. Jelenleg Újpesti Áruház felirattal többek között kínaiak üzemeltetik.

Téves az a nézet, hogy az Állami Áruház című filmet (rendezte: Gertler Viktor), benne Latabár Kálmán felejthetetlen alakításával az Újpesti áruházban vették fel. Az újpestieknek kedves épület az ugyancsak Gertler Viktor rendezte Felfelé a lejtőn című filmben látható.

Az épület tervezője – Kürthy László munkatársával együtt – Rákos Pál (Bp. 1897. február 5. – Bp. 1956. augusztus 9.) belsőépítész volt. Művészeti tanulmányait az Iparművészeti Iskolán 1912–14 között folytatta. Önálló tervezőként működött, majd a '20-as években Iparművészeti Vállalatot alapított. 1941-ben a Sváb- (Szabadság-) hegyen az egykori Új Majestic üdülőszállodát tervezte. 1949-től haláláig állami tervezőirodákban működött. Az áruház tervezése során – korá-

A második emeleti galéria belső képe

nak hasonló felfogású építészeti koncepciója szerint (Kozma Lajos is, akiről az újpesti Faipari Szakközépiskolát elnevezték) – nemcsak az épületet, hanem annak belső berendezéseit is megtervezte. Háború után készült munkáin a finom anyaghasználat és a bútortervezéshez való különleges tehetség nyilvánul meg. Az Újpesti Áruház bútorai is igen szépek, praktikusak és rendkívül igényesek voltak. Sajnos ezeket a bútorokat lecserélték. Jelenlegi állapotában a belső berendezések kizárólag a minél nagyobb mértékű árubemutatót kiszolgáló állványok, pultok sokasága, mindenféle igény, elegancia nélkül, értéktelen laminált „műfa” bútorok között.

Az Újpest Áruház megjelent bélyegnyomaton is. Amikor még 5 szóig a képeslapok bérmentesítésének díja 20 fillér volt, a szocialista építészet eredményeit bemutató sorozat egyik 20 filléres címletén az Állami Áruház képe volt látható (a 8 filléres sztálinvárosi iskola, a 60 filléres Rákosi Mátyás Kultúrház, a 80 filléres tiszalöki duzzasztógát között). Érdekessége a sorozatnak az 5 Ft-os címlet, ami az újpesti élmunkás házakat (1956 után Papp József, ma: Szent László tér) mutatja be.

Amikor az észak–déli metró Újpest-Központ állomását – mint ideiglenes végállomást – tervezték, különös gondossággal

kellett eljárni a vonalalagút és az állomás munkagödör körülhatárolásának kialakításánál, hogy az Állami Áruház tartószerkezetei ne sérüljenek, hiszen az árkádok oszlopai közvetlenül a lépcsőlejárók mellett találhatóak. Az épület eredeti alapozási síkja, valamint az agyagmárgába – mint alapközetbe – befogott résfal befogási mélysége között min. 7 m különbség adódik, amelyet a résfal méretezésekor figyelembe kellett venni. A gondos kivitelezés, valamint a kivitelezés során folyamatosan végzett mozgásmérés eredményeképpen az Áruház károsodás nélkül megúszta a metróépítést és maradt a Diamantpalota méltó párja az Árpád út – Bajcsy-Zsilinszky (ma: István) út kereszteződésében.

Csak bízni lehet abban, hogy az (Újpesti) Állami Áruház – immár védettségének köszönhetően – egy későbbi felújítás során visszanyeri eredeti áttekinthetőségét, homlokzati értékeit, beleértve feliratának sajátos egyediségét is.* □

* A szerző ezúton mond köszönetet Bazsó Gábornak az eredeti fotók rendelkezésre bocsátásáért és Ritoók Pálnak szíves szóbeli tájékoztatásáért.

A Rákosi Pál által egyedileg tervezett földszinti elárúsító pultok

Ostyás műhely a Mátyás téren

Néhai Nachtmann József 1949-ig cukorkakészítéssel foglalkozott. Üzeme az újpesti Bocskai utcában működött, a családi otthon szomszédságában. A törökméz és nyalókaárus műhelyét 1949-ben államosították, ő maga pedig a Láng Gépgyárban helyezkedett el.

Nachtmann József 1953-ban ostyasütő engedélyt kért és kapott. Ismét megnyílt tehát a családi üzem, ahol immár nevelt fia Szélesi István is kisegített. Ötévesen ő dugdosta a pálcikákat a nyalókákba. A műhelyben együtt dolgozott a család, és a polcokon a cukorkás üvegek mellett megjelentek az ostyák és a nápolyik. Akkoriban még töltött mikulást, malacot és fenyőfát is sütöttek, és arany fóliába csomagolva árulták. Szép lassan beindult az üzlet, ezért – bár az ifjú Szélesi István a labdarúgással is komolyan foglalkozott – korán eldőlt, hogy a vendéglátóipari technikumban tanuljon tovább.

Az 1960-as évek végére kinőtték az üzletet. Abban az időben már réges-rég üresen állt Króm bácsi Mátyás tér 2. szám alatti hentesboltja. Az államosítás óta nem akadt rá bérlő, a tulajdonos úgy döntött, hogy megszabadul tőle. Az üzlet belsejében épségben megmaradtak (ma is megvannak) az 1926-ban készült Zsolnay csempék, amelyekről a történelem viharait átvészelt sertések és házi-szárnyasok lesik a vásárlókat.

Szélesi István és munkatársa a Mátyás téri műhely előtt

Nachtmann József és neje 1969-ben talált rá a helyiségre. A korábbinál nagyobb üzem hátsó traktusában épp elérték az ostyakészítő berendezések, csak a kemencét és a cukordarálókat kellett az utca felőli boltban elhelyezni. A családfő 1984-ig, azaz élete végéig vezette a céget, ami persze azt is jelentette, hogy egész nap maga is ostyát süttött vagy krémet kevert. Szélesi István tőle örökölte a boltot, a szerszámokat és a recepteket.

Reggel 6-kor kinyitott, az árut ettől kezdve ő is a pirosra festett mérlegen adagolta, tekintélyes acélsúlyokkal egyensúlyozva a mérleg nyelvét. Az idősebb cukordaráló 1926-ban készült a Brown-Bowery Gyárban. Fiatalabb „kollégája” is több mint negyven éves. Mindkét működőképes berendezés arra való, hogy a kristálycukrot porcukorra aprítsa. A vágó, kenő és keverő eszközök többsége is a hagyományt őrzi. A műhely dolgozóinak munkaruhája hófehér. Szélesi István is minden nap vászonnadrágban és hozzá illő felsőben látott munkához, fején fehér sapka jelezte, hogy az üzletben ügyelnek a tisztaságra.

Bár Szélesi István kedvence a citromos nápolyi volt, minden reggel maga, illetve felesége ellenőrizte a kakaókrém minőségét. A kisüzemben kézzel készült a sajtos ostya és a téli fagyalt. A sokak által kedvelt „barackmagot” azonban felváltotta a nyomóformába önthető, egyszerűbb „UFO”, azaz a masszával töltött duplakorong.

Ahogy egykor maga is az üzemben nőtt fel, úgy nevelte a gyerekeit is. „Amint elbirták a vaslapátot, jöttek segíteni” – mesélte. Itt próbálkozott a későbbi válogatott labdarúgó Zoltán és a kézilabdás Melinda. Szélesi úr legidősebb gyermeke, Szabolcs végleg itt maradt. Felnőttként is édesapja mellett dolgozott, de 2011-ben egyikük sem gondolta, hogy egy tragikus baleset miatt idő előtt neki kell átvennie az ostyaüzemet. Szélesi István 60 évesen 2011. augusztus 17-én hunyt el. A Mátyás téri üzletben immár a harmadik nemzedék süti az ostyát. A krémen ő sem változtat. □

BARTA FLÓRA

Tóth Gyula

Tóth Gyula (1926–2001) neve ma már nem szerepel a magyar irodalomtörténeti kézikönyvekben. A tanító–költő az 1950-es években elsősorban az agitatív költészet képviselőjeként vált ismertté. A népi demokráciát, annak „vívmányait” éltető, pátosszal teli verseit annak ide-

jén újságokban és propagandakiadványokban publikálta. Az 1950-ben keletkezett Állami áruház című költemény a Korona Kiadó 2002-ben kiadott a Munkás, paraszt, értelmiség munkaverseny lázában ég! című, 1945 és 1956 között írott propagandaversek antológiájában jelent meg. Tóth Gyula az 1960-as évektől nem vett részt az irodalmi életben. □

TÓTH GYULA

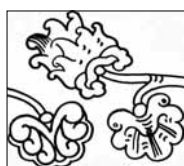
Állami áruház

Jut már nekünk is
cipőre, ruhára!
Gyáraink ontják
már a szövetet.
– Nyakkendő,
textil,
meleg téli bundák,
típuscipők,
típusöltözetek.
Az áruházak
megtelnek rogyásig.
Az áruházak polca
roskadoz.
Árak süllyednek, –
munkánk napról-napra
annyi új árut
forgalomba hoz!
Láttam a tengert.
Sziklákon zajongott.
De mindaz semmi!
Zajlóbb itt a nép!
Csodálkozol,
a szád is tátva-nyitva,
ha egy Állami Áruházba
lépsz.
Kacagnak rád a
kiszolgáló lányok
és megkérdezik:
milyen kalapot?
S ha éppen ruhát,
avagy cipőt kívánsz, –
megmutatják,
hogyan hol található.

Mert annyi osztály
s annyi emelet vár,
hogyan eltévedsz,
ha először vagy itt!
Szébbnél-szebb dolgok:
kesztyűk,
ruha-erdők, –
megzavarják
az ember szeméit.
Ruha-erdők közt
eltéved a vágyad.
– Saját ruhád
még sűrűben lapul.
Rádteltekint a lány,
végigméri hosszad
s eltévedt vágyad
lám – a pultra hull.
Fejed csóválod.
– Szinte rád öntötték!
Ilyen ruhád
még eddig
sose volt!
Mert itt olyanok
vesznek,
vásárolnak,
akik átrágták
a polgári nyomort!
Munkások,
ifjak,
agrárproletárok.
Kiket a mélyből
fölhozott
a Párt!

Tanítók,
a gyárak mérnökei jönnek–
kik megértették
az idő szavát!
Nem fitymálgatnak!
Szépek itt az áruk
s mindennek pontos,
szabott ára van.
Olcsóbb, se drágább!
Nem kupecsek adják
És mily örömmel?
Szinte parttalan!
Jut már nekünk is
cipőre, ruhára!
– Üzemek,
falvak,
tanyák népe, – egy!
Erek,
patakok vagyunk mi
a népből
s jönnek nyomunkban
széles tengerek!
Jönnek
hullámzó,
reménykedő zajjal:
az áruházba minden csepp
befut!
Cipőt,
bakancsot,
ruhát vásárolnak.
S a nép?
A nép
a kommunizmus tájékára jut.

Rügyfakadás az újpesti kertekben és parkokban

A természet tavaszi megújulásának első látványos jelensége a fák rügyfakadása. E folyamat eredményeként lombosodnak ki és borulnak virágba a fák, hirdelve az élet örök újjászületését. A növények hajtása, a leveles szár, tengelyét a szár, függelékeit pedig a levelek alkotják. Tavasszal a rügyből fejlődik ki a hajtás, akár csak a fás szárú növények szaporító hajtása a virág. Az alábbiakban a Rákospalota-Újpest vasútállomás környéki magas kőrisek és vadgesztenyefák rügyes ágainak tanulmányozásával derítjük fel a rügyfakadás mikéntjét.

A rügy a rügytengelyből, az ennek csúcsi részén elhelyezkedő hajtáscsúcsból és az oldalirányban található levél- és oldalhajtás kezdeményekből áll. A rügyet kívülről többnyire rügpikkelyek védik az időjárás hatásaitól és a növényi kártevőktől.

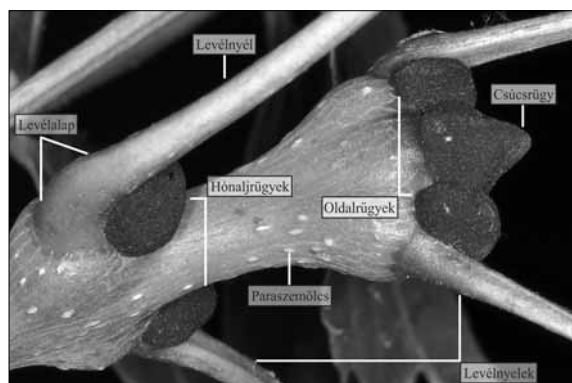
A lágyszárú növények, a trópusi fák és bokrok rügyeinek nincs szüksége komolyabb védelemre, ezért nem is találunk rajtuk rügpikkelyeket. A rügpikkely nélküli rügyeket csupasz rügyeknek nevezzük. Hazai cserjéink közül egyedül az ostorménfának vannak csupasz rügyei. A fák és cserjék rügyei rendszerint nyáron alakulnak ki, és a telet átvészelve hajtanak ki.

A rügy elhelyezkedése alapján lehet csúcsrügy, amely a hajtásvégén helyezkedik el, és a hosszanti növekedést biztosítja és lehet

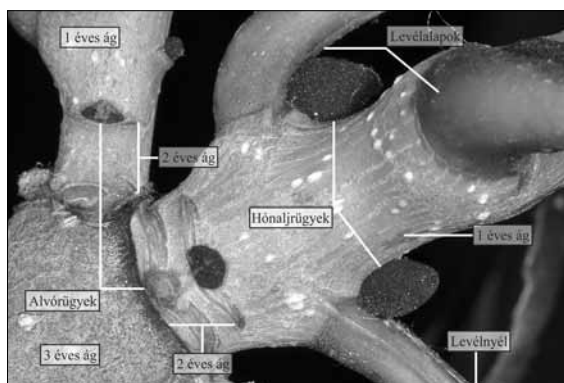
oldalrügy, amely közvetlenül a csúcsrügy alatt oldalt állva a csúcsrügy pusztulása esetén helyettesíti az utóbbit. Gyakran a csúcsrügygel együtt az oldalrügyek is kihajtanak, ami a hajtás elágazódásához vezet.

A hónaljrügyek a levelek eredésénél, ezek hónaljában találhatók. A fenti három rügytípus (rendes rügyek) mellett léteznek még az úgynevezett alvórügyek is, amelyek a rendes rügyek elpusztulása esetén indulnak fejlődésnek. Ezek a szár héjkérge alatt, vagy a levelek levélalapja alatt rejtőznek. Különösen a fiatal cseresznyefák törzsén találhatunk fejlődésnek indult alvórügyeket, amelyekből leveles szár, vagy virágok is fejlődhetnek.

A magaskőrís ágvége testesíti meg a fa ez évi, új hajtását, amely zöldes színéről és levélhónaljban elhelyezkedő fejlett rügyekről ismerhető fel. Ez alatt látható az előző évben kifejlődött ágrészletet, amely már nem visel leveleket, de jól felismerhetők rajta az egykori levelek korábbi kapcsolódási helyei, íves bemetszések formájában. A hajdani levéleredések nyomát a száron levélripacsnak nevezzük. (A ripacs a hatásvadász, képzetlen színész gúnyneve.) A levélripacs a levél lehullása után a száron visszamaradó jellegzetes képződmény, amely a levél korábbi kapcsolódási helyét jelzi. A hazánkban idegenhonos és agresszíven terjedő bálványfa levélripacsai különösen látványosak, mert az ágakhoz a levelek széles alappal rögzülnek. A növény magyar

A csúcs-, oldal- és hónaljrügyek a magaskőrís ágvégén

Alvó- és hónaljrügyek a magaskőrís ágán

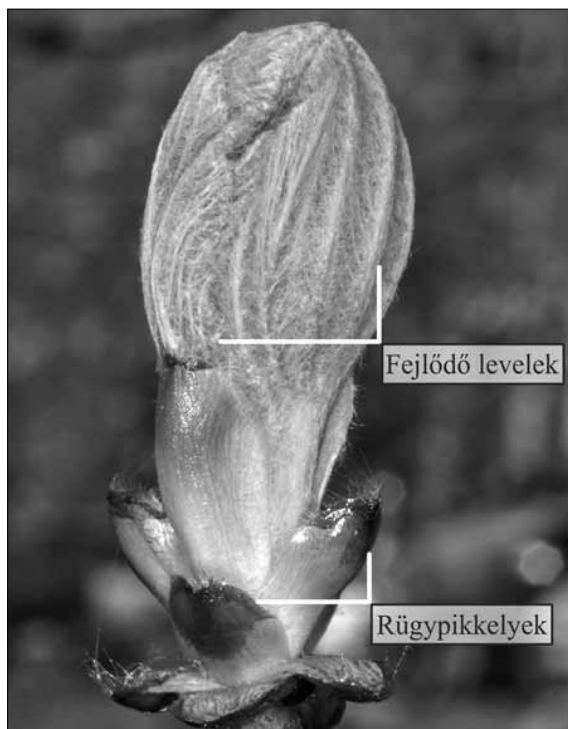
neve onnan ered, hogy az ágain sorakozó levélripacsok némi képzelőerővel emberarcra emlékeztetnek, miáltal az ágak bálványhoz válnak hasonlatossá. A bálványfát tévesen ecetfának is nevezik levelének hasonlósága miatt. Az ecetfa Észak-Amerikából származó díszfa, hajtásait sűrű, puha szőrzet borítja, ami jól megkülönbözteti a csupasz hajtású és jellegzetes szagú, vagy büdös bálványfától. Gyors terjedésének több oka van. Egyrészt hazánkban nincsen semmilyen kórokozója és kártevője, másrészt képes jól megélni a legkopárabb városi területeken is, nem ritkán a házfalak repedéseiből, vasúti töltések oldalából bújik elő. A bálványfa gyors terjedését szolgálja a tömegesen képződő lependék termés. Ez nyáron fejlődik ki, de a következő év tavaszáig a növényen marad. A bálványfa méreganyagokat termel, amelyek a talajban felhalmozódva elpusztítják a közelében élő növényeket, miáltal nem kell versengenie más növényekkel a fényért és a talaj tápanyagaiért. Fája feldolgozásra alkalmatlan, viszont a növény jó méhlegelő, mert virágai sok nektárt termelnek.

A levélripacs középső részén figyelhetők meg az alvórügyek, amelyek olyan oldal- és hónaljügyek, amelyek „tartalékállomány-

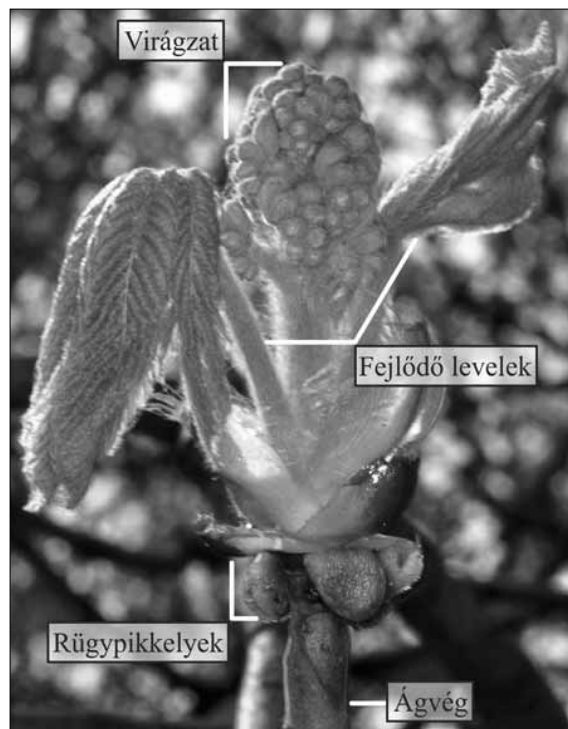
ba” kerülve nem indultak fejlődésnek. Ezek csak akkor hajtanak ki, ha valami oknál fogva a rendes rügyek elpusztulnak. A magaskőrisonél az alvórügyek valójában az előző évi ág ki nem hajtott hónaljügyeiből alakulnak ki.

A hónaljügyek mindig a levelek hónaljában fejlődnek, ezért a rügyek helyzete a levelek őszi lehullása után is jelzi a levelek állását. A kőrís esetében jól megfigyelhető, hogy a levelek egymással szemben erednek az ágon, amit átellenes levélállásnak nevezünk.

A levélrügyekből fejlődik ki az új hajtás, a virágrügyből pedig a virág, vagy a több virágból álló virágzat bontakozik ki. Igen gyakoriak a vegyesrügyek is, amelyekből új hajtás és virágok is kifejlődnek. Tavasz beköszöntével a rügyek látványos átalakuláson esnek át. Az ágakon kezdetben alig észrevehető kicsiny képződmények megduzzadnak, majd a rügyfakadással a rügypikkelyek közül kiemelkednek és kibontakoznak a fiatal hajtások, virágok és virágzatok. A kezdetben még teljesen összehajtogatott levelek kifeszülnek, a virágok kinyílnak. A vadgesztenye kora tavasszal kibontakozó vegyes rügye több levélkezdeményt és a sok virágból álló virágzat kezdeményét is tartalmazza. □

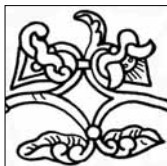

A vadgesztenye rügyfakadása

HIRMANN LÁSZLÓ

Pohl Sándor

Pohl Sándor neve kevésbé ismert Újpest polgármestereinek sorában. Ennek egyik oka az, hogy alig több, mint egy esztendeig vezette ténylegesen a várost. Másik indok az lehet, hogy életútjának jónéhány epizódja még árnyalásra vár.

1897-ben született Tinnyén, a budai hegyek ölelte kis faluban. Elemi iskoláját követően a fővárosi evangélikus gimnáziumban tanult, katolikus vallása dacára. A jóeszű fiatalember végül a budapesti tudományegyetemen szerzett államtudományi doktorátust.

Éppen megkezdte volna hivatali életútját, mikor kitört az első világháború. 1915-1918 között az olasz fronton harcolt, így csak a háború után állt a megcsonkított ország szolgálatába. Az államapparátus ranglétráján viszonylag gyorsan emelkedett. 1923-ban még csak közigazgatási gyakornok volt, a következő évben már Pest vármegyei szolgabíróként, azaz a megye egyik járásának közigaz-

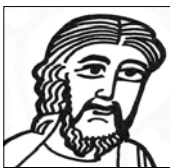
gatási elöljárójaként tevékenykedett. Hivatali teendői mellett szakított időt az ifjúkorában megismert cserkészmozgalomra, az azzal kapcsolatos szervezői munkálatokra. 1933-ban, a gödöllői cserkész világtalálkozón, jamboreen az egyik legfontosabb organizátor volt. Ekkorra datálható Teleki Pál gróffal történő ismeretsége. A cserkészmozgalom révén jutott el Nagy Britanniába és az Egyesült Államokba is. Utóbbi úti élményeiből táplálkozott Felhőkarcolóok között – magyar portákon című könyve, amely saját kiadásában 1936-ban jelent meg Vácon. Ebben az időszakban ugyan egy évig a kalocsai járás élén állt, de 1937-ben Pest megye központi járási főszolgabírója lett. Ekkor került szorosabb kapcsolatba a megyei városi rangot viselő Újpesttel. A város polgármestere, dr. Semsey Aladár 1938-ban nyugdíjba vonult. Döntésében szerepet játszott az is, hogy a megye alispánja, az erőszakosságáról ismert Endre László igyekezett csorbítani a város önállóságát. A városvezetői tisztség betöltésére kiírt pályázatra 14 beadvány érkezett. Köztük volt két régi újpesti tiszviselő, Hess Pál helyettes polgármester és Szalay Sándor tanácsnok önéletrajza és koncepciója is. Az igazán fajsúlyos pályázók azonban a város határain kívülről érkeztek: dr. Pethő Zsolt, Szentendre polgármestere, dr. Shultz Géza budafoki szolgabíró és dr. Pohl Sándor. Utóbbit az alispán egyenesen felkérte, hogy induljon harcba a polgármesteri címért.

A pályázók közül egy öttagú választmányi bizottság jelölte ki azokat, akikre végül a képviselőtestület tagjai szavazhattak. A testület elnöke maga Endre László volt, de tagjaként működött Kelemen Gyula szociáldemokrata politikus is. A bizottság döntése nagy felháborodást keltett, mivel csak három jelöltre lehetett voksolni, akik közül egyik sem volt újpesti. A képviselők java része úgy döntött, hogy a titkos voksolás során tiltakozásul a legnagyobb támogatottságú Szalay Sándorra szavaznak akkor is, ha nem szerepel a jelöltlistán. Így történt meg, hogy a Szalayra eső 67

Pohl Sándor

érvénytelen szavazat mellett 33 érvényes voksal 1938 áprilisában Pohl Sándor lett a polgármester.

A hivatalba lépő új városvezető mindent megtett azért, hogy az újpestiek elfogadják, támogassák. Helyettesének kérte fel egyik korábbi kihívóját, Hess Pált, illetve sikerrel védte ki az alispán támadását, amelyik a képviselőtestület feloszlatására irányult. Társadalmi felkérésnek tett eleget, mikor elvállalta az Újpesti Katolikus Kör elnöki tisztségét. Vezetése alatt – annak ellenére, hogy az 1938-as esztendő gazdasági szempontból már a fegyverkezés jegyében telt – Újpest tovább gyarapodott. Elbontották a város egyik barakknegyedét, helyén 96 munkáslakás épült. Ebben az évben vetette meg dr. Gárdi Jenő szakorvos a gyermek tüdőgondozó alapjait. A polgármester akkor is a társadalmi gondokat igyekezett orvosolni, mikor a Pamutgyár dolgozóinak sztrájkbizottságával tárgyalta.

1939. június 17-vel azonban elhagyta Újpestet. Oka az volt, hogy a nagyhatalmak által aláírt első bécsi döntés értelmében Magyarországhoz visszacsatolták a Felvidéket, az 1920 után alakult Csehszlovákia déli részét, ahol a lakosság 85%-a magyar anyanyelvű volt, s Pohl Sándort ide, Kassára vezényelték polgármesternek. Delegálásában a Teleki Pál miniszterelnökhöz fűződő barátsága játszott a döntő szerepet. Kassán az új polgármester – Újpesthez hasonlóan – a közélet aktív szereplője lett. Megválasztották a helyi cserkészcsapat elnökének, a Rákóczi Szövetség választmányi tagjának. (Távollétében Újpesten Hess Pál helyettesítette, akit csak 1943-ban véglegesítettek polgármesterként).

Pohl Sándor kassai tartózkodása idején került sor a máig tisztázatlan bombázásra, 1941. június 26-án. A Szovjetunió elleni hadbalépésre okot adó támadást három szovjetnek minősített repülőgép hajtotta végre, összesen harminc bombát dobva a városra. Nyolc katona és huszonegy civil lakos vesztette életét, az anyagi kár egymillió pengőre rúgott. A pusztulás elsősorban a Postapalota környékét érintette. A polgármester a hír halatán felmérést készíttetett a rombolásról, ez a kárjelentés ma is fontos forrása az eseményeket kutató történészeknek. A város saját

halottjának tekintette az áldozatokat, emlékművet is állítottak számukra a postaigazgatóság előtti sétányon. (Ezt a mementót a háború után, 1945-ben elbontották).

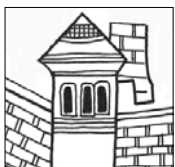
Pohl Sándor kassai hivatali idejének másik vitatott eseménye a város zsidóságának deportálása. Magyarország német megszállását követően országszerte megkezdődött a gettók felállítása. Felsőbb utasításra a polgármester 1944. április 21-én kiszállt egy városi bizottsággal, hogy kijelölje a városon belül azt a területet, ahol az Abauj-Torna megyéből bevonuló és a Kassán élő zsidókat kellett elhelyeznie. Az időközben a fővárosból megérkező német bizottság azonban már döntött: a téglagyár emberek elhelyezésére alkalmatlan területét jelölték ki gettónak, mert amint Pohl Sándor írta: az általa kijelölt „jó levegőjű, egészséges területet” a németek „túl szépnek” találták.

A polgármester ahol tudta, szabotálta, halogatta a németek utasításainak végrehajtását. Ezért történt, hogy a nyilas hatalomátvétellel egy időben, 1944. október 16-án a Gestapo letartóztatta. A front ekkor már közel járt Kassához, a szovjet csapatok rövidesen tovább űzték a Wehrmacht egységeit. Átmeneti szabadságát követően, 1945. február 14-én az oroszok vették őrizetbe Pohl Sándort. Miután kiadták az új magyar közhatalomnak, a Budapesti Népbíróság vád alá helyezte a kassai zsidóság deportálásában játszott szerepe miatt. Pohl, amikor a Magyar Államrendőrség Politikai Rendészeti Osztályán 1945. február 26-án először hallgatták ki, így vallott: „A gettóval kapcsolatban még meg kívánom jegyezni: az én hatásköröm a tábor területére nem terjedt ki, [...] így ott nekem ellenőrző jogom sem volt”.

Az első fokon kirótt hároméves szabadságvesztést végül a Népbíróság Országos Tanácsa egy év letöltendő börtönbüntetésre mérsékelte. Szabadulását követően Pohl Sándor már nem vállalhatott semmilyen közéleti szerepet, mivel a közügyek gyakorlásától is eltiltották öt évre. 79 éves korában hunyt el. Pohl Sándor, Újpest és Kassa egykori polgármestere ma az Újpest-Kertvárosi Szent István plébánia altemplomában nyugszik. Felesége, Mika Franciska 1991-ig élt özvegyi sorban, ma férje oldalán pihen.

A kalocsai főszékesegyház korabeli képeslapon

Kalocsa, amelynek járásában Pohl Sándor 1936-ban szolgabíró volt, ezer éves település. A terület a Duna árterének mentén már a honfoglaláskor is lakott volt. 1002-ben Szent István püspökséget alapított itt, melynek élére Asztrik apátot állította. Ekkor épült fel az első székesegyház a településen. A terület birtokosai ettől kezdve az egyházmegye vezetői, az idővel érseki rangot kapott kegyurak lettek. Kalocsa azonban csak lassan fejlődött. Csupán 1405-ben szerzett mezővárosi (oppidum) rangot Zsigmond királytól. A 15. század második felétől felerősödött a török veszedelem. Az Oszmán Birodalom elleni harc egyik legelkötelezettebb vezetője Tomori Pál kalocsai érsek volt, aki Mohácsnál a magyar had főparancsnokaként halt hősi halált. A város végül 1543-ban, Buda eleste után került a török kezére. A másfél évszázados pogány uralom pusztulást és elnéptelenedést hozott Kalocsára. Csupán a Rákóczi szabadságharc

után költözött vissza az érsekség a városba. A Dunántúl népes vidékeiről magyar családok húzódtak ide, így lassan újraindult az élet. Gazdasági fellendülés következett be. A Duna árterének szabályozásával új termőföldek nyíltak meg, terjedt a szőlőkultúra és a paprikatermesztés. Gyarapodott a céhes ipar, fazekasok és tímárok vitték a kalocsai vásárra portékájukat. 1774-re felépült a monumentális, barokk stílusú székesegyház. Virágzott a szellemi élet: papnevelde, gimnázium és érseki könyvtár is működött a városban. A 19. században a település fejlődése lefékeződött. Kalocsának nem sikerült bekapcsolódnia a kibontakozó ipari fejlődésbe, elmaradt a polgárosodás terén is. A folyamatnak köszönhetően viszont fennmaradt autentikus népművészete és hagyományos agrárkultúrája. Az 1930-as években Gábor Lajos festőművész kezdeményezésére múzeum létesült a kalocsai motívumok és a csípősségmentes paprika népszerűsítésére, a helyi hagyományok ápolására. □

Az empátia volt a vezérelve

Az 1910-ben létrehozott Újpesti Szociális Telep igazgatóhelyettese, népvédelmi osztályának vezetője dr. Hilscher Rezső sok szálon kötődik Újpestehez. A magyar gyakorlati szociálpolitika jelentős alakját idéztük meg ma élő családtagjaival. Beszélgető társaim: Molnár Lászlóné, Mády Erzsébet Hilscher néven született, majd 1939-ben édesapja, Mády Zoltán (Hilscher Rezső öccse), az anyai családnevet vette fel. Szász Erzsébet pedig Mády Zoltán unokája.

– *Mit őriz a családi legendárium a felmenőkről, honnan kerültek Magyarországra?*

– Apai ágon a morvaországi Fulnekből származik a család. Nagypám, Hilscher Rudolf az 1860-as évek elején déligyümölcs-, kávé-, teakereskedéssel foglalkozott Pesten. 1886-ban vette feleségül Mády Gizellát, aki az 1880-as évek elejétől Újpesten, Mády Lajos lelkésznel élt, aki a Partiumból költözött bátyjához szülei halála után. Házasságukból öt gyermek született. Gizella tanítónő, Vilma és Anna tisztviselő, Zoltán nyelvész, egyetemi tanár lett. 1890. január 18-án első fiúként született Rezső. A világháború előtt apja üzlete csődbe ment, emiatt a család nehéz anyagi körülmények közé került. 1913-ban a budapesti egyetemen szerzett jogi doktorátust Hilscher Rezső. Megélhetésüket segítő már 1907-től az újpesti városházán dolgozott tisztviselőként. 1914-ben aljegyzővé lépett elő, ezt a tisztséget 1920-ig töltötte be. Feladat körébe szegényügyi-, iskolaügyi-, gyermekvédelmi-, közegészségügyi kérdések tartoztak. 1915-ben az I. világháborús fronton lévő katonák részére Újpesten rendezett jótékonyági koncert szervezése során ismerkedtek meg Dalnoki Piroska hegedűművész-szel. 1916-ban házasodtak össze, leányuk Csáth (Hilscher) Emőke gordonkaművész az újpesti és az angyalföldi zeneiskolában is tanított. 1923-ban meghalt Rudolf nagyapa, ettől kezdve édesanyjukat és lánytestvéreit is támogatta.

– *Jogi diplomával ígéretes pálya előtt állt. Az önkormányzati munkában mégis nebéz és jövedelmezőnek nem mondható feladatot vállalt a népjóléti kérdések gondozásával. Honnan az indíttatás?*

– Középiskoláit a budapesti, majd a nagykorösi református gimnáziumban végezte. A szociális munka iránti fogékonysága már ekkor megmutatkozott. Csatlakozott az alkoholizmus ellen szerveződő kék-kereszt mozgalomhoz, rendszeresen eljárta a Református Ifjúsági Egyesületbe. Erről többször megemlékezett: „Tanulók, napszámosok, tanoncok, szakmunkások, egyetemi hallgatók, bírók, tanárok, közigazgatási és magántisztviselők és katonák közül kerültek ki a látogatók. A klubhelyiségben baráti beszélgetéseket folytattunk egymással, az egyesületnek elég tekintélyes könyvtárából kikerült könyveket,

Dr. Hilscher Rezső

napilapokat, folyóiratokat olvastunk. Időnként előadásokat is tartottunk egymásnak. Emlékszem milyen érdekes volt egy kis iparostanonc előadása, aki a tanoncéletről, a műhelyi munkáról, mesterének szokásairól beszélt...” – írta visszaemlékezéseiben.

– *Újpesten is működött egy hasonló önképzőkör, működése sok tekintetben segítette a város fejlődését. Természetesen elsődlegesen tagjai személyiségének formálódása révén.*

– Ez történt Rezső bácsi életében is. Már egyetemi hallgatóként foglalkozott gyermekvédelemmel. Bejárta a menhelyi gyermekeket befogadó telepek jelentős részét, az ott látottak alapján fogadta meg, hogy minden erejével a helyzet javításán, megreformálásán fog dolgozni. 1914-től tisztviselői megbízatása lehetőséget adott minderre. Vallotta, hogy a gyermekvédelmet a családvédelemmel együtt kell kezelni. E témában kiadványsorozattal is próbálkozott, sajnos a háborús helyzet okozta rossz anyagi feltételek miatt csak egy-egy példány látott napvilágot belőlük. A Szegényügyi Közleményekben így írt: „A családvédelem elsősorban a családfenntartók védelme, mert a szoroson vett gyermekvédelem közbelépésére a családfenntartók kellő védelme esetén nem is lesz szükség.” Hivatali feladatai mellett bekapcsolódott a valamikori Magyar Pamutgyárral szemben lévő Főiskolai Szociális Telep munkájába. Életelveihez közel álltak a settlement mozgalom alap gondolatai: „Ha aggódtok a szegények miatt, ha részvétet éreztek a munkások iránt az étellel való nagy birkózásban, miért nem jöttök közéjük és éltek velük együtt? [...] egyszerűen, mint szomszédok, barátok, embertársak.” Ő így is tett. 1920-ban elvállalta a szociális telep népvédelmi osztályának vezetését, egyben Erődy-Harrach Béla igazgató helyettese lett. Ezzel egyidőben az Egyetemi Közgazdaságtudományi Kar szociálpolitikai tanszékének adjunktusa is lett, így kapcsolódhatott össze munkájában a gyakorlat s annak tudományos elméleti kidolgozása. A népvédelem keretében úgy nevezett Néphivatalt hozott létre. 1929-ben így írt erről: „A néphivatali munka lehetővé tette a munkásoknak, hogy este, munkaidő után egy helyen minden szükséges eligazítást megkap-

janak, amire ügyük érdekében szükség volt. A Néphivatalban elkészítették a megfelelő beadványokat, vállalták, hogy azokat a megfelelő helyre eljuttatják, és szükség esetén gondoskodnak a munkás képviseléről is. A munka tehát nem csupán ügyiratok elkészítéséből állt, hanem a védelem érdekében aktív közreműködésből mindaddig, amíg a kívánt eredményt el nem érték. 1926 és 1928 között évente kétezer felett volt a jelentkező ügyfelek száma.” Ebben az időszakban másik újszerű módszere a családi patronázs intézménye volt. E program keretében a veszélyeztetett családok részére állandó pártfogókat rendeltek ki. „A patronusok a családdal érintkezésben vannak, azt hetenként legalább egyszer, szükség esetén többször meglátogatják, vele baráti viszonyba kerülnek és szinte a családi közösség baráti tagjaivá válnak.” Egy adatot is közöl ebből az időszakból: 1928-ban 1403 védett családja volt az intézetnek. A világgazdasági válság sajnos nagyszámban „termelte ki” a rászorulókat.

– *A jogsegély és családvédelem mellett nevelő, oktató tevékenység is folyt az intézményben.*

– Hivatalos iratait, elméleti kéziratait lánya, Emőke megküldte Sárospatakra a református gyűjteménybe. Nálunk csak levelezése, magániratai maradtak. Az intézetben folyó munkáról mi is csak kiadványokból tudunk. Annyi azonban bizonyos, hogy nagyapám Mády Zoltán az 1920-as években együtt dolgozott Rezső bácsival a Telepen. A magyar nyelv tanáraként biztosan tevékeny részt vállalhatott a felnőttek és fiatalok képzésében. Minden csütörtökön tartottak kulturális előadásokat. Megfordult körükben Szabó Lőrinc, Kosztolányi Dezső, Zilahy Lajos, Móricz Virág, Kodolányi János is.

– *Tudjuk-e hogyan fogadták a munkások Hilscher?*

– Hilscher Rezső munkásságnak egyik legjobb ismerője, dr. Hegyesi Gábor, az ELTE tanszékvezető tanára nyomán Csizmdia Andort kell idézzem, mert talán a legplasztikusabban ő fogalmazta meg, milyen hatása volt, hogy Rezső bácsit hívta meg Erődy-Harrach a Néphivatal élére: „Erődy jól választott, amikor Hilscher Rezsőt hívta meg. Őt már ismerték az újpesti munkások, nemcsak ismerték, szerették is. Bizalommal jöttek

hozzá, »a mi Apostolunk«, mondták róla [...] jó híre volt a Szociális Telepnek és a munkások bizalommal jöttek tanfolyamokra, előadásokra, könyvtárba, sporttelepre, tanonckörbe és a népbetegségek (TBC és nemi betegségek) gyógykezelésére.”

– *Hilscher Rezső mindennapi feladatai mellett egy népes családban apa, férj, sógor és nagybácsi is volt. Milyen emlékeket őriznek róla az utódok?*

– Testvéreivel rendszeresen látogatták egymást, szoros kapcsolatot tartott fenn, anyósa velük élt a Deák Ferenc utca 77.-ben. Gyermeki emlékeimben kedves, humoros, barátságos emberként él. Mindenkiel közvetlen, őszinte, segítőkész volt. Egy időszakban lelkésznek készült, mint felmenői, nem lett az, de az empátia megmaradt. Családon belül viccelődő, jó kedélyű ember volt. Szerette a zenét, szívesen hallgatta felesége és leánya játékát, gyakran járt koncertre. Művészi ambícióit versírásban teljesítette ki, azokban is valamiféle sajátos dallam van.

– *Egyetemi tanárként és intézetvezetőként kívülről tudott-e maradni az uralkodó politikai áramlatokon?*

– Konzervatív, vallásos indíttatású, hívő református emberként a becsületesség, a tisztességes élet volt a vezérelve. Ha igazságtalanságot tapasztalt, akár a közvetlen vezetéssel szembeszállva – néha saját kárára is – harcolt a dolgok jobbá tételéért. Soha nem volt semmilyen párt tagja. A háború előtt a munkásokért dolgozó személyiségként mégis kicsit balos, szocialista megítélést kapott. A háború alatt támogatta az üldözöttek mentését, saját pincéjében is bújtatott családokat, akik aztán kijutottak Amerikába. 1944-49 között a miskolci jogakadémián dolgozott, 1949-ben Pécsre helyezték, a közigazgatási és pénzügyi jogi tanszék vezetői állásába. Ez a terület távol állt tőle, nem volt a szakterülete, nem érezte jól magát a munkakörben. Ehhez járult, hogy a keményedő diktatúra szellemének megfelelően klerikális reakcióként kezelték. 1955-ben nyugdíjazták, akkor felmerült, hogy esetleg Svájcba költöznek. Tudományos és rokoni kapcsolatai révén megoldható is lett volna, de végül itthon maradtak, s két évvel később szívbetegségben halt meg. Nagy valószínűséggel az előző években elszenvedett

igazságtalanságok is közrejátszottak ebben. Mélységes csalódásként élte meg a Rákosi-rendszert és 1956 eseményeit.

– *Hogyan alakult Hilscher Rezső munkásságának utóélete?*

– Az 1970-es évek második felében egy minisztériumi konferencián került elő először Rezső bácsi szakmai tevékenysége Hegyesi Gábor előadásában. A Hazafias Népfront Családgondozó Klubja 1979-ben jött létre, itt emlékeztek meg először hivatalosan róla. A rendszerváltás után 1991-ben szervezték meg a Hilscher Rezső Szociálpolitikai Egyesületet, mely szellemében a névadó szakmai munkásságát folytatja. Ma már számos életrajz, tanulmány dolgozza fel tudományos tevékenységét. Az interneten pedig nagybátyám sok-sok tudományos értekezése, tanulmánya olvasható. Újpesten 1999-ben a volt Néphivatal ma is álló épületében, a Klauzál utcában dr. Hilscher Rezső emléksarkot avattak, egy festmény, néhány dokumentum és tabló kiállításával. Mára sajnos nem tudom, hová kerülhetett az anyag. 2011-ben pedig családi összefogással magánkiadásban megjelentettük Rezső bácsi összes verseit, melynek egyik példányát az Újpesti Helytörténeti Gyűjteménynek ajándékoztuk. □

Dr. Hilscher Rezső feleségével és lányával

Könyvek Újpestről

A Magyar Műszaki és Közlekedési Múzeum Évkönyve a múzeum munkatársainak 2009-2011. között készült tanulmányaiból válogat. A kötetben megjelent 25 értekezést dr. Krámlai Mihály, a múzeum főigazgatója és

Csáki Krisztina rendezte sajtó alá. A múzeum hároméves tevékenységének részletes beszámolója és adatai mellett olvashatunk a közlekedésszámosterületéről: hajózásról, autóverseny-ről, a szakág környezetvédelmi vonatkozásairól. Érdekességeket tudhatunk meg többek között a háztartások 20. századi műszaki fejlődéséről. A kutatások között találjuk lapunk munkatársának, Krizsán Sándornak tanulmányát, amely a századfordulós Újpest személyi közlekedésében jelentős szerepet vállaló Budapest–Újpest–Rákospalotai Villamos Közúti Vasút Részvénytársaságnak (BURV) tevékenységét vizsgálja. Az 1896 és 1914 közötti időszakot feldolgozó tanulmány közel 70 lábjegyzettel, számos képpel illusztrálja Újpest első villamos vonalainak kialakulását. Szót ejt a létrehozók személyéről, az útvonalakról, valamint a működést kiszolgáló épületekről. A kocsitípusok számszerű adatai mellett olvashatunk a konkurencia gátló és fejlődést ösztönző hatásáról is. Városrészünk közúti forgalom iránt érdeklődő helytörténészei számára a kötet a kiadó intézményben megvásárolható és hamarosan hozzáférhető lesz az Újpesti Helytörténeti Gyűjteményben.

E kis alakú kötet azért különleges, mert csak a címét kölcsönözte Újpestről. A szerző metaforaként használja az Állami Áruház kifejezést, amely itt nem más, mint az

1970-es, '80-as évek szubjektív tárgyi katalógusa. A magyarországi szocializmus utolsó két évtizedének jellegzetes játékfigurái, újságjai, ruhaneműi, lemezborítói sorakoznak a színes oldalakon és a termékekről készült fotókat Poós Zoltán ironikus tárcái kísérik.

Vetélkedő huszadik alkalommal

Február 13-án, az Újpesti Helytörténeti Alapítvány szervezésében került sor a jubileumi helytörténeti vetélkedőre. Hét újpesti középiskola 5-5 fős csapata mérte össze tudását. A versenyt Wintermantel Zsolt polgármester, a vetélkedő fővédnöke nyitotta meg; Kadlecovits Géza, a vetélkedősorozat elindítója hangfelvételtől köszöntötte a versenyzőket. Az eredményhirdetés és a megemlékezés után Iványi János, az alapítvány elnöke ajándékkönyveket adott át a helytörténet iránt elkötelezett pedagógusoknak. A győztes csapatok és felkészítőik: I. Könyves Kálmán Gimnázium (Szakonyiné Cseri Bogáta), II. Babits Mihály Gimnázium (Balázs Gábor), III. Csokonai Vitéz Mihály Gimnázium (Kiss László).

Gyökössy Endre emlékünnepe

Február 16-án került sor az Újpest-Újvárosi Református Gyülekezet templomában az 1997-ben elhunyt dr. Gyökössy Endre lelkész születésének századik évfordulója alkalmából megrendezett megemlékezésére. Az eseményen részt vett többek közt Gyökössy Dóra, Hűvösvölgyi Ildikó színművésznő, dr. Hollósi Antal országgyűlési képviselő, valamint László Tamás rákospalotai és Wintermantel Zsolt újpesti polgármesterek.

Vagonkiállítás

Március 4-én Rákospalota–Újpest vasútállomásra érkezett az Élet Menete Alapítvány Vagonkiállítása. A magyarországi holokauszt történetét feldolgozó rendhagyó tárlatot közel két héten át tekinthették meg érdeklődők.

Gyász hír

Február 23-án, életének 68. évében elhunyt Rácz Gyöngyi, az „Eötvös József” Cigány-Magyar Pedagógiai Társaság alapító elnöke. A háromdiplomás újpesti szakember egész életét a szegény gyermekek oktatásának-nevelésének és a pedagógusok felkészítésének szentelte. Rácz Gyöngyi élete utolsó pillanataig dolgozott.

Márciusi számunkban a 4., 5., 8., 9. és a 14. oldalon látható fotókat az Újpesti Helytörténeti Gyűjtemény bocsátotta rendelkezésünkre.